

SZÁNTÓ IMRE:

KÜZDELEM A TÖRÖK TERJESZKEDÉS MEGÁLLÍTÁSÁÉRT MAGYARORSZÁGON 1541—1547

Buda elfoglalása után II. Szulejmán szultán Erdélyt és a Tiszától keletre eső területeket évi 10 000 arany adó fejében mint török védnökséget János Zsigmondnak engedte át, aki helyett kiskorúsága idején Fráter György vitte a kormányt.¹ Az átengedett országrész Erdélyből, a tiszántúli területekből, Kassa vidékéből és az északkeleti felvidék megyéiből állott. Mivel azonban e területek jelentékeny része Ferdinánd birtokában volt, János Zsigmond joghatóságát ellentmondás nélkül Erdélyen kívül csupán a Temesvidék, Arad, Zaránd, Csanád és Békés vármegyék ismerték el.² A szultán ezzel a döntésével kinyilvánította, hogy János Zsigmond joghatóságát a Dunántúlon megszünteti. A Porta a béke fejében I. Ferdinándtól Székeshérvár, Visegrád, Tata és Esztergom átadását követelte.

Budavár eleste nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte nagy aggodalmat és megdöbbenést keltett. A váratlan fordulat után hetek, hónapok sem voltak elegendők, hogy a nem várt csapás alól felocsúdhassék az ország. Fráter György Váradra húzódott vissza, Izabella királyné pedig ide-oda vándorolt a keleti részeken.³ Amint Budán a török megvetette lábát, a legtávolabbi országrészekben is nyugtalanság ütötte fel a fejét. Egyes vidékek maguk kezdtek védelmükről gondoskodni. A felső-magyarországi megyék követi Eperjesen már 1541. augusztus 28-án arról tanácskoztak, miképpen védhetnék meg területüket a török ellen. Szeptember 13-án több főúr és nemes Tokaj várában tartott tanácskozást. Itt elhatározták, hogy szeptember 29-re Göncre meghívják az ország összes rendeit, hogy a haza megmentéséről tanácskozzanak. „A végveszély, melyben forgunk — írják — felhív és int minket, hogy végre egyesülten és egyetértve tanácskozzunk hazánk üdvéről”. Werner György, Ferdinánd sárosi kapitánya, december 18-ára Eperjesre hívta meg Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben városokat, továbbá Sáros és Szepes megye rendeit, hogy a teendők felől tanácskozzanak. Itt is felhangzott az alsó nemesség panasa az oligarchák, különösen Perényi Péter és Serédy Gáspár ellen. Az eperjesi gyűlés feliratot intézett Ferdinánd királyhoz, melyben különös figyelmébe ajánlotta Eger várát, mert ha védelem nélkül marad, elvész az egész felvidék. A december 21-re meghir-

¹ SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. I. (1540—1556). Bp. 1876. 77—78. l. (a továbbiakban: E. O. E.); VERANCSICS ANTAL: Összes munkái. II. Kiadta Szalay László a Mon. Hung. Hist. Scriptorum sorozat 3. kötetében. Pest, 1857. 66. l.; GHYMESI FORGÁCH FERENC: Magyar története 1540—1572. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. XVI. Pest, 1866. I. l.; A szultán Váradot, Fogarast, Kassát tartományaival Fráter Györgynek juttatta, Temesvárt pedig — szandzsák gyanánt — Petrovics Péternek adta. Vö. E. O. E. I. 34. l.; ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp. 1897. 224. s. köv. 1.

² LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918. 35—36. l.

³ ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. II. Bp. 1894. 81—82. l. Izabella királyné Tarnowsky János krakkói várnagynak. Lippa, 1541. okt. 18.; Uo. 82—83. l. Izabella királyné Kmitha Péter krakkói főkapitánynak. 1541. nov. 19.

detett miskolci gyűlésen 13 megye nemessége képviseltette magát. Ezeken a részgyűléseken számtalan panasz hangzott el a király tehetetlensége és a zsoldosok türhetetlen garázdálkodásai ellen.⁴ A Buda visszafoglalására 1540-41-ben indított hadjárat szerencsétlen kimenetele, majd Buda eleste alapjában ingatta meg Ferdinánd uralmát Magyarországon.

A szomszédos országokban, amelyek eddig Magyarország török elleni küzdelmét többnyire közönyösen szemlélték, most — a közvetlen veszély árnyékában — foglalkozni kezdtek a török ellen indítandó nagyobb szabású hadjárat megszervezésével. Budavár elvesztése után Ferdinánd király egy évtizednél tovább mindent elkövetett, hogy visszaszerezze azokat a területeket, melyeket a szultáni akarat a csecsemő János Zsigmondnak kijelölt és Fráter Györgynek átadott. A barát a törökben csatlódva a Habsburgok felé közeledett. Erdély és Magyarország egyesítésének gondolatát nem adta fel, csak alkalmasabb időre halasztotta. Azt az időt várta, amikor Ferdinánd nemcsak arra lesz képes, hogy átvegye az országot, hanem meg is tudja azt védeni a törökkel szemben. Amikor valószínűvé vált, hogy V. Károly császár, Ferdinánd és a német birodalom a török elleni küzdelemben hatékonyabb támogatást fog nyújtani, Fráter György a gyalui szerződésben 1541. december 29-én egyezményt kötött Ferdinánddal Erdély átadásáról.⁵

A gyalui egyezmény megújította a váradi békét. Izabella és fia számára biztosítja évi 12 000 forint folyósítását és a szepesvári uradalom átadását. Izabella viszont átadja Ferdinándnak a Magyarország- és Erdély területén levő várakat és városait, valamint a koronát is. Az egyezmény végrehajtásának első feltétele megint csak az volt, hogy Ferdinánd megfelelő hadsereggel tudja a megállapodást a törökkel szemben érvényesíteni, mert addig Fráter György a török barátság felmondását sem az ország, sem János Zsigmond érdekében nem találta célravezetőnek. Az egyezmény pontjai között a Szapolyai — birtokok visszaadása is szerepelt, s a birtokok nagyrésze Ferdinánd hívei (Thurzó Elek, Serédy Gáspár) kezén lévén, visszaváltásukra Ferdinánd nehezen határozta el magát. A barát viszont ebben jó ürügyet látott a halasztásra. Amennyire elsiette a dolgot, hogy minden szándéka ellenére a török kezére juttatta Budát, most annyira óvatos volt, mikor Ferdinánd a gyalui egyezmény végrehajtását követelte tőle.⁶

Ezzel kezdetét vette az a szívós küzdelem, melyet Fráter György a maga módján folytatott a magyar állam egységéért. Ferdinánd korának nemzedéke minden erejével ragaszkodott az egységes Magyarország gondolatához.⁷ A török hódítást s a maradék ország politikai kettészakítottságát még nem érezték véglegesnek.⁸ Az ország fennmaradásának egyetlen útját Oláh Miklós egri püspök abban látja: bármilyen módon egy kézbe fogni az országot, „hogy így közös erővel a török támadá-

⁴ ACSÁDY: i. m. 226—227. l.; FRANKÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. II. (1537—1545). Bp. 1875. 75—79. l. — Werner György sziléziai születésű volt, de elmagyarosodott, Eperjesen lakott. Felső-Magyarországon főkincstárnok volt.

⁵ BUCHOLTZ F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. V. Wien. 1834. 172—173. l. ; E. O. E. I. 94. l. Ferdinánd a gyalui egyezmény pontjait 1542. április 23-án ratifikálta.

⁶ BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 174. l. ; E. O. E. I. 94. l. „Úgy tesz a barát — írja Ferdinánd 1542. július 11-én bátyjának —, mintha semmit sem tudna az egészről, de követeit azért egymásra járattja a portára. Azt hiszem, ismét szokott fogásait használja”.

⁷ HÓMÁN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás. III. Bp. 1943. 38—39. l.

⁸ KLANICZAY TIBOR (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 270—271. l.

⁹ IPOLYI ARNOLD: Oláh Miklós levelezése. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: okmánytárak, XXV. Bp. 1875. 432—433. l. Id. BENDA KÁLMÁN: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Bp. 1937. 40. l.

soknak ellenállhasson”.⁹ Tinódi Sebestyén énekköltészetének szinte alaptónusát adja meg a szétdarabolt országnak egy fő alatt történő egyesítése.¹⁰

Fráter György politikája ettől kezdve kettős irányú volt. Egyrészt szerette volna létrehozni az ország területi egységét, másrészt azonban állandóan szemmel tartotta a gondjaira bízott keleti területek határainak biztosítását és kiépítését. Minél világosabban látta, hogy az V. Károly császár által nyújtandó segély reménye csalóka marad, annál szükségesebbnek vallotta a keleti országrészek belső rendjének és kormányzatának kialakítását s megszilárdítását, hogy távol tudja tartani a törököt az egyesítés alapvető bázisául szolgáló Erdélytől.¹¹

A NÉMET BIRODALOM 1542. ÉVI HADJÁRATA

Miután a török Budavárba befészkelte magát, innen közvetlenül fenyegette nemcsak Magyarországot, hanem a német birodalmat és Itáliát is.¹² E megrendítő esemény híre a nyugati keresztény világot — az egykori tudósítások szerint — még jobban felrázta, mint másfél évtizeddel előbb a mohácsi csatavesztés.¹³ A „Türkengefahr” (törökveszély) ettől az időtől fogva a német birodalmi politika homlokterébe került,¹⁴ Magyarország területe pedig állandó hadszintérré változott.¹⁵ Ferdinánd minden igyekezetét arra fordította, hogy a főváros visszafoglalására erős sereget szervezzen. Most egész Magyarország sorsa Budától függött. Ha a fővárost sikerül visszaszerezni, akkor az erdélyi részek is Ferdinánd kezére kerülnek vissza.¹⁶

1542 tavaszán kedvező alkalom kínálkozott Buda visszavételére. Szulejmán budai pasa meghalt, s a budai török őrség nagyrésze járvány áldozata lett.¹⁷ A beszercebányai gyűlés hadat és pénzt ajánlott fel a hadjáratra.¹⁸ Ha Ferdinánd nem ké-

¹⁰ Vö. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Második kiadás. Bp. 1957. 208. l.

¹¹ E. O. E. I. 195. l.; *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien* (a továbbiakban: StA), Ungarn, 1551. Fasc. 59. Fráter György Ferdinándhoz. Alvinc, 1551. szept. 7.

¹² KÁROLYI ÁRPÁD: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542. Századok, 1880. 357. l.

¹³ ISTVÁNYI MIKLÓS: Magyarország története 1490—1606. Fordította: Vidovich György. I. kötet. Debrecen, 1867. 282. l. „...nemcsak Ferdinándot rettenté meg (ti. Budavár eleste — Sz. I.), de a német fejedelmek s népek is rettegéssel teltek el...”; HÓMAN—SZEKFŰ i. m. III. 44. l.; BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 316. l.

¹⁴ EBERMANN, RICHARD: Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung während der Reformationszeit. Halle, 1904.; WACZULIK MARGIT: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.; BENDA KÁLMÁN: A törökkor német újságirodalma. A XV—XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Különnyomat a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvéből.

¹⁵ A budai török már 1542 áprilisában Esztergomig portyázott: StA Ungarn, 1542. Fasc. 47. 1542-ben a török portyák már Tolna megye északi részét is fenyegették. Kászon mohácsi bég és Werbőczy Imre főispán emberei gyakran összemérték erejüket. Werbőczy Imre egyik ütközetét Tinódi Sebestyén énekelte meg a Werbőczy Imrénnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja c. versében. Régi Magyar Költők Tára. Kiadta Szilády Aron. Tinódi Sebestyén költészete (1541—1554). III. Bp. 1881. 282—287. l.; KOMÁROMY ANDRÁS: Werbőczy István és fia. Századok, 1910. 287—289. l.; Ifj. SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). DR. PUSKÁS ATTILA (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szekszárd, 1969. 23. l.

¹⁶ ACSÁDY: i. m. 229. l.

¹⁷ THURY JÓZSEF: Török történetirők. II. Bp. 1896. 282. l. Szinán csász: Az 1543. évi hadjárat története.; KÁLDY-NAGY GYULA: Harács-szedők és ráják. Bp. 1970. 65—66. l.; VERANCSICS: i. m. II. 83. l.; ISTVÁNYFI: i. m. Debrecen, 1867. 285. l.

¹⁸ SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. IV. Lipcse, 1854. 226—227. l. FRAKNÓI: A magyar országgyűlésesi története. II. Bp. 1875. 82—101. l. A beszercebányai országgyűlésen a főurak és nemesek egyszeri vagyondót ajánlottak fel, de ez szinte teljesen behajthatatlan maradt. Vö. HÓMAN—SZEKFŰ: i. m. III. 129. l.

sik a cselekvéssel, Budát meglepetésszerű támadással könnyűszerrel visszavehette volna. Az olasz vezérek — kiváltképpen Medici Jakab — addig óhajtottak a törökkel még a tavasz előtt megvívni, „míg a távoli török csapatok Görögországból és Szerbiából meg nem érkeztek”. Ha az előnyomulás gyorsan megtörténik, Buda visszafoglalható.¹⁹ De Ferdinánd úgy határozott, hogy bevárja a német birodalom által megszavazott és kiállítandó haderőket. 1542. január 14-én Speyerben birodalmi gyűlést hívott egybe, hogy vállalkozásához biztosítsa a választófejedelmek hozzájárulását. A birodalmi gyűlés — Buda elestének és V. Károly császár algiri vereségének hatására — hajlandó volt gyors és jelentős segílyt nyújtani.²⁰ A Habsburgok meggyeztek a németországi protestáns ellenzék vezetőjével, Hesseni Fülöppel, s az egyesítéshez Móric szász herceg és Joachim brandenburgi választó is csatlakozott.²¹

A német birodalmi sereg Brandenburgi Joachim herceg főparancsnoksága alatt mintegy 30 000 gyalogosból és 7000 vértés lovasból állott. A herceg léha, iszákos, kártyás ember, aki tele volt adóssággal, úgyhogy még katonái zsoldját is eljátszotta. Nagyobb hadjáratban sem vett részt azelőtt, legkevésbé mint önálló parancsnok. Luther „asszonykapitány”-nak nevezi, „ki soha véres kardot nem látott”.²² Körülbelül hasonló erővel rendelkezett Ferdinánd serege is, melyet az örökös tartományokból és saját zsoldos hadaiból állított ki. Perényi Péter parancsnoksága alatt közel 20 000 főnyi — török harcokban edzett — magyar lovasság állott. Az egész sereg mintegy 60—80 000 főre becsülhető.²³ Indokolt volt tehát a várakozás, melyet a közvélemény a hadművelethez fűzött.²⁴

A hadjárat azonban kedvezőtlen előjelek közt indult meg, mivel I. Ferenc francia király 1542. május 20-án hadat üzent V. Károly császárnak. Ez nagyon lecsökkentette a német fejedelmek harci kedvét; a hadjárat előkészítése nehézkesen haladt előre. A birodalmi sereg lassan gyülekezett. Júliusban érkezett Bécsbe, innen Mosonba vonult, majd augusztusban Komáromba. A nagyobb városokban mindenütt hosszabb pihenőket tartott; várnia kellett, míg hadieszközeit, ostromgépeit Bécsből utána

¹⁹ ISTVÁNYFY: i. m. Debrecen, 1867. 284. l.

²⁰ V. Károly császár 1541 őszén Algír ellen indult. De alig fogtak az ostromhoz, mikor a szélvihar szétverte a császári hajóhadat. Vö. MARCZALI HENRIK: A reformatio kora. Nagy Képes Világtörténet. VII. Bp. é. n. 248. l.; KÁROLYI ÁRPÁD: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok 1535—1551. Történelmi Tár (a továbbiakban: T. T.) 1878. 259—260. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Linz, 1542. ápr. 29.

²¹ Buda 1542. évi ostroma idején ragadott ismét tollat Luther Márton, hogy honfitársait bátorítsa a török elleni harcra. Azzal érvelt, hogy a török birodalom terjeszkedésében elérte már végső határát. Vö. RUZSÁS LAJOS: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 63—64., 69. l. LUTHER, MARTIN: Eine Heerpredigt wider den Türcken. Wittenberg, 1542.

²² Id. KATÓ SÁNDOR: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt: 1540—1564-ig. Győr, 1908. 30. l.

²³ *Szinán csasz* (Az 1543. évi hadjárat története) 180 000-nél többre becsüli Kara Herszek (Fekete Herceg = Brandenburgi Joachim) seregének létszámát: Thury i. m. II. 282—283. l. (A brandenburgi herceget a magyarok pompás vasasai miatt hívták „fekete herceg”-nek: SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 230. l.); De PECSEVI szerint is a keresztény had száma nagyobb volt 100 000-nél. Egyedül FERDI az, aki a keresztény sereg számát a mi forrásainkkal egyezőleg 80 000-re teszi: THURY: i. m. II. 31. l., 1. sz. jegyzet; A német birodalom hadjáratának híre — Tranquillus Andronicus, Ferdinánd portai követének jelentése szerint — zavart és ijedséget okozott a török birodalomban és eltűzötték a birodalmi sereg nagyságát. Lásd Századok, 1880. 650. l.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 525. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.; A hatalmas birodalmi sereg létszámát Szekfű Gyula 60 000 főre becsüli, ehhez járult a több mint 18 000-nyi magyar katonaság Magyar történet. III. Bp. 1943. 44. l.

²⁴ SZERÉMI GYÖRGY: Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Magyar Helikon. Bp. 1961. 272. l. Szerémi szerint Perényi Péter állítólag a következőket mondotta: „Valóban felséged engem gyakran biztatott, hogy a németekkel kiveri a törököket a tengeren túlra. Mi magyarok ezt hallottuk és örvendeztünk.”

üldték.²⁵ A Magyarországon harcoló zsoldos seregek fő utánpótlási vonala a Duna volt, mivel az országutak — különösen esőzések alkalmával — teljesen járhatatlannokká váltak, főként az ágyúk számára. Éppen ezért a legénységet, az ágyúkat, s a hadiszereket a Dunán szállították, ameddig lehetett. Ez az oka annak, hogy a császári főerők nem távolodtak el messzire a hadművelési bázisukkal összeköttetést jelentő folyótól. A hajózás tehát a hadseregellátás, az élelemszállítás szempontjából nagy fontossággal bírt.²⁶

Hiába szorgalmazták Perényiek a gyors előnyomulást, a sereg Komáromnál évtelenül vesztegelt. A hadviselésre alkalmas idő mindinkább kárba veszett. A zsold elmaradása miatt a katonák türelmetlenkedtek, soraikat járványok tizedelték. A nagy tömeg élelmezése óriási nehézségekbe ütközött. A birodalmi sereg augusztus 20-án érkezett Esztergom alá, ahol már várta a flotta az olasz Malignai (Medici) Jakab főgróf parancsnoksága alatt. Hajóhada egyike volt a legtekintélyesebbeknek, melyet valaha a Duna hullámai ringattak: 180—200 hadihajó volt együtt.²⁷ Ugyanitt csatlakoztak a sereghöz a magyar urak csapatai is. Már szeptember közepe is elmúlt, amikor Brandenburgi Joachim kiadta a parancsot az előnyomulásra. De a sereg ekkor sem Buda alatt üttött tábort, hanem — a német hadi tanácsosok ajánlatára — ácnál átkelt a Dunán és szeptember 28-án a könnyebben megvehetőnek vélt Pest alá vonult.²⁸ Ezzel megkezdődött — a három hónapot igénybe vevő felvonulás után — az egy hétig tartó sikertelen ostrom Pest elfoglalására.²⁹

Budán azonban már ott székelt az új pasa, Jahja-oglu Kücsük Bali mintegy 10 000 főnyi helyőrséggel. Bali pasa segítségül hívta a perzsa Ulamát, Bosznia helytartóját és Murádot, a pozsegai szandzsákbéget, de Konstantinápolyból is érkeztek janicsárok.³⁰ Már az első napokban kitudt, hogy a császári seregek kerülnek a harcot. A leghevesebb összecsapásra október 1-én került sor. Vitelli, a pápa által küldött olasz lovasok vezére, Pestről kicsalt mintegy másfélezer főnyi törököt, Budáról pedig a naszádosok sajkáikon janicsárokat szállítottak át. Az olaszok a túlerő elől legnagyobb rendben vonultak vissza, mikor a hátráló csapat védelmére előrohant rejtekhelyéről katonáival Perényi Péter. A törökök elszántan tartották magukat, mikor megjelent nehéz lovasságával Móric szász herceg. Móric alól kilőtték lovát, úgyhogy katonái és Perényi Péter huszárai mentették ki szorongatott helyzetéből. Egyik fél sem akart meghátrálni; kétséges volt a harc kimenetele, amikor váratlanul eltűnt a fiatal Zrínyi Miklós 400 horvát lovasával, aki éppen abban a pillanatban érkezett a Dunántúlról a Pest alatti táborba. A török sereg azonnal felbomlott és rendetlen futásban keresett menedéket. Ebben az összecsapásban az ellenség mintegy 400 embert veszített, köztük száz janicsárt. Egyik része a csatatéren hullt el, a másik pedig a Duna vizébe fulladt. Ez a fegyvertény volt az egész ostrom egyetlen kiemelkedő hadi eseménye.³¹

Alig egy hete tartott Pest megszállása, s az idő már októberbe fordult. A csá-

²⁵ SZENTKLÁRAY JENŐ: A dunai hajóhadak története. Bp. 1886. 157. l.

²⁶ Uo. 154. l. „Az élelemszállítás fő és legbiztosabb útja a Duna...”

²⁷ Uo. 155—156. l. „eine ganz schöne wohlgerichtete Armada”.

²⁸ THURY I. M. II. 282—283. l. Szinán csász.: Az 1543. évi hadjárat története.

²⁹ Pest ostromára a török történetírók közül: LUFTI PASA: Az oszmánház története. THURY: I. M. II. 30—32. l. és SZINÁN CSAUSZ: Az 1543. évi hadjárat története. THURY: I. M. II. 282—284. l.; ISTVÁNFY: I. M. Debrecen, 1867. 282—291. l.; Varkocs György levelei Bártfa és Lőcse városokhoz 1542-ben. 1542. aug. 31. és szept. 13. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: H. K.), 1896. 119—121. l.; SZALAY: I. M. IV. Lipcse, 1854. 229—232. l.

³⁰ HAMMER, JOSEPH: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. (1520—1574). Pest, 1828. 247—248. l.; BUCHOLTZ: I. M. Bd. V. 168. s. köv. l.; BAKÓ ISTVÁN: A német hadak szereplése Magyarországon 1520—1570. Bp. 1880. 61—65. l.

³¹ SALAMON FERENC: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 311—312. l.

száriak 40 faltörő ágyút állítottak fel, s a város falain rövid idő alatt széles rés tátongott. Október 5-én rohamra indultak Pest falai ellen az olaszok, egy kisebb csapat zsoldos és mintegy másfél ezer magyar katona, de Juszuf bég a rés mögött széles és mély árkot emeltetett, s harcosaival készen állt a kemény és elszánt védekezésre. Bár a rohamozók vitézül harcoltak, de a török visszakergette őket. Így a támadás teljes vereséggel végződött. Oly nagy volt a seregben a fejetlenség, hogy a zsoldosok megtagadták az őrségre menést; sem kérés, sem biztatás nem használt. Másodszor már ostromra sem lehetett őket vezetni, mert az ilyenkor járó ostrompénzt nem tudták nekik kifizetni. Sőt a katonák azzal fenyegették előljáróikat, hogy vasra verik őket, a fizető mestereket kifosztják, s a szenvedett éhségért a zsákmányból szereznek kárpótlást.³²

A sikertelen roham után Brandenburi Joachim haditanácsot hívott össze. Arra a híre, hogy Ahmed-pasa ruméliai berlerbég és Ali janicsár aga 30 000 főnyi felmentő sereggel közeledik, a haditanács — a magyarok és az olaszok tiltakozása ellenére — október 6-án az ostrom félbeszakítása és a visszavonulás mellett döntött. Így történt, hogy a nagy sereg október 8-án vert hadként távozott Pest alól és Esztergomból széteszlott. Egykorú krónikás szerint a birodalmi seregnek alig egynegyed része került vissza hazájába.³³

A német vezérekről Ferdinánd király azt írta bátyjának, V. Károly császárnak, hogy „nincs jó agyvelejük”, „nem lehet velük törököt verni”.³⁴ A kudarcért azonban nemcsak a hadvezérek tehetetlenségét okolhatjuk. A sereg nagyobb része a járványok, a vérhas, különösen a „magyar pestis” (febris Hungarica), a tábori láz áldozata lett. Nem sokan mehettek haza Németországba — írja Verancsics Antal —, „hanem hideg miatt, deg (dögvész — Sz. I.) miatt mind meghalának”.³⁵ A németek temetőjének, az idegenek sírjának nevezték akkor Magyarországot.³⁶ Mind az 1537-i, mint az 1540-41-i és 1542-i nagy birodalmi hadsereg elsősorban azon ment tönkre, hogy a nyugati seregek idegen, szokatlan területen szokatlan feladatok elé kerültek.³⁷ A nyugati seregek rendkívül súlyos fogyatékoságát az ellátási rendszer teljes csődje okozta. A nagy seregek megfelelő ellátására sem elegendő anyagi eszköz, sem pedig megfelelő ellátószolgálat nem állt rendelkezésre. Néhány hétre elegendő élelmiszert leszállítottak a Dunán, azután pedig az élelem helyszíni szerzésére szorítkoztak. A helyszíni beszerzés egyik módja a községekre való támaszkodás. Ezt úgy végezték, hogy 50 portánként kellett a hadseregnek szállítani hat ökrös vagy négy lovas szekér ételmet, amiért az élelmester köteles volt egy forint fuvardíjat fizetni. Másik módja a helyszíni beszerzésnek a környék kifosztása volt. Azért is gyakori ez az eljárás mód, mert a katonák nem kapták pontosan a zsoldot, így tisztességes úton nem tudtak maguknak ételmet szerezni. A nagy hadseregek teljesen felélték az általuk bejárt környéket. Az élelemellátás nehézségei aztán éhínséget és járványokat okoztak.³⁸ A hadsereg anyagi és pénzügyi ellátási rendszerének csődje az egész XVI. századi hadviselés válságának egyik fő okozója.³⁹

³² KÁROLYI: i. m. Századok, 1880. 641. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 62. l.

³³ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 523. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. okt. 22.

³⁴ BORS JÁNOS: Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1593—1715. H. K. 1895. 97. l.

³⁵ VERANCICS: i. m. III. 85. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 39. l.

³⁶ ACSÁDY IGNÁC: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. H. K. 1888. 85. l.

³⁷ ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 235. l. A korszak hadtudományára és hadviselésére lásd: HÓMAN—SZEKFI: i. m. III. 44—45. l.

³⁸ StA Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Joannes Stratius V. Károly császárhoz. Krakkó, 1542. okt. 14.

³⁹ BAKÓ: i. m. Bp. 1880. 82. l.; RÁZSÓ GYULA: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problematikája a XVI. században. H. K. 1966. 4. sz. 883—893. l.

Ezzel elenyészett minden remény, hogy a budai vár fokáról hamarosan lehull a török zászló.⁴⁰ „Nem hiszem — írja Ferdinánd bátyjához —, hogy a birodalmat ekkora szégyen és gyalázat érte valaha”.⁴¹ A király attól tartott, hogy a kudarc a magyarokat, kik méltán tarthattak a török bosszújától, a szultánnal való megegyezésre fogja késztetni. De nem egyedül a német birodalmi had kudarcra keltett elégedetlenség az országban. A rendeket talán még a török veszedelemnél is nagyobb rémületbe ejtette az a tény, hogy Ferdinánd a törökkel való szövetekezés és összeesküvés gyanúja miatt a Pest alatti táborban elfogatta és bebörtönöztette az egyik legnagyobb tekintélyű főurat, a magyar hadak főkapitányát, Perényi Péter kancellárt.⁴² Perényi 1542-ben szövetséget kötött több gazdag főúrral, kik részben vele együtt álltak át Ferdinándhoz. A feudális urak körében eléggé szokásos volt ebben az időben a szövetségkötés. A konföderáció vagy liga tagjai rendszerint arra kötelezték magukat, hogy egymást kölcsönösen megvédik minden ellenséggel szemben. Ezek a szövetségek azonban könnyen válhattak egy-egy politikai mozgalom alapjaivá is. A sárospataki liga abba a gyanúba keverte Perényi Pétert is, mintha maga akarna király lenni.⁴³ Perényi elfogatásának hírére az urak egy része Báthori Andrással azonnal elhagyta Joachim táborát, Thurzó Elek pedig lemondott királyi helytartói tisztéről.⁴⁴

Fráter György abban a reményben, hogy a német birodalmi had Pestet és Budát rövid idő alatt visszafoglalja és az országot a netalán segítségül érkező török sereg ellen is megvédelmezi, híven értesítette Ferdinándot és Branderburgi Joachimot a török minden mozdulatáról és készülődéséről.⁴⁵ Ugyanakkor kellő óvatosságot tanúsított, hogy Erdélyt minden esetleges támadástól megóvja. Az 1542. évi hadjárat Erdélyben már megindulásakor veszélyes helyzetet teremtett. Ferdinánd is, Szulejmán is a maga táborába rendelte az erdélyi segélyhadakat.⁴⁶ A havasalföldi és a moldvai vajdák Erdélyben keresztül készültek Buda alá. Ebben a szorongatott helyzetben Fráter György kitakarodásra bírta a Székelyföldet dúló Péter moldvai vajda csapatait, de közben a Portával igyekezett fenntartani a jó viszonyt.⁴⁷ Attól tartott ugyanis, hogy a Pétervárad alatt táborozó beglerbég a német birodalmi sereg távo-

⁴⁰ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 289. l. „A magyarok a végzetet vádolták, mely a haza óhajtott visszafoglalásának reményét lerontotta”.

⁴¹ SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 232. l.

⁴² KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 510. l. Ferdinánd utasítása Révay Ferenc és Bornemissza Pál biztosai számára. Bécs, 1542. okt. 15—17.; StA Ungarn, 1542. Fasc. 48. Memoriale. Bécs, 1542. okt. 18.; Perényi Péter válasza az ellene felhozott vádakra: Uo. 1542. Fasc. 48. 1542. okt. 20.; Perényi elfogatására: VERANCICS: i. m. II. 85. és 87. l.; ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 290—291. l.; BETHLEN, WOLFGANGUS: *Historia de rebus Transylvanicis*. Editio secunda. Cibinii, 1782. Tom. I. Liber III. 412—415. l.; BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 176—188. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 232—234. l.; ÁGOSTON PÉTER: *A magyar világi nagybirtok története*. Bp. 1913. 166—167. l.; S. SZABÓ JÓZSEF: *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában*. Bethlen Könyvtár, 6. sz. Bp. 1923. 38. l. Perényi Péter 1542. február 14-ére Bebek Ferencet, Drágffy Gáspárt, Báthori Andrászt és Györgyöt, Ráskay Istvánt s a három Homonnay-testvért, Gábert, Imrét és Antalt pataki várába hívta tanácskozáásra, s titkos szövetséget kötöttek egymás érdekeinek közös védelmére, — forma szerint Serédy Gáspár ellen. E ligaszereződés után Perényi elfoglalta Frangepán Ferenc egri püspök birtokainak egy részét. Ferdinánd gyanúját növelte az a körülmény is, hogy Perényi a budai pasával érintkezésben állott, amikor a birodalmi sereg Pestet ostromolta.

⁴³ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen 1867. 197. l. „...magának külön fejedelemséget akart szerezni”.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Magyar történelem. Művelődés- és államtörténelem*. Bp. é. n. II. 46. l. Id. SZABOLCSI JÓZSEF: *Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és célja*. Századok, 1970. 2. sz. 301. l.

⁴⁴ Báthori András Ferdinánd híve, évtizedekig szatmári és szabolcsi főispán. 1548-ban Egerben királyi biztos, 1550—51-ben udvari főméltóság, 1552-ben erdélyi vajda.

⁴⁵ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 504. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 12.

⁴⁶ Uo. 265—266. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. aug. 16.

⁴⁷ Uo. 521—528., 530—531. l.

zása után Erdélyre talál törni. A beglerbéget ajándékaival igyekezett megnyerni és hűségéről biztosítani.⁴⁸

Budavár felmentésére mindenfelől jelentős török csapatok indultak útra. Az el-
lenséges hadaknak Szegeden való gyülekezése és átvonulása szakadatlanul tartott.
Ahmed pasa 1542 szeptember elején Péterváradról fenyegető levelet küldött Zákány
István szegedi főbíróhoz, melyben élelmiszer szállítását követelte. Miután a török
csapatok Bajára érkeztek, a főbíró megírta Fráter Györgynek, hogy a várost a
török részéről a végveszély fenyegeti. Mihál bég 32 lovassal a városba érkezett,
hogy őt és az esküdt polgárokat a bajai táborba hurcolják.⁴⁹ Ahmed pasa Zákányt
és társait a bajai táborban behódolásra kényszerítette. A pasa megígérte, hogy a vá-
rosnak nem lesz bántódása, ha megfizetik az adót és élelmezik az átvonuló hadakat.⁵⁰
De a polgárság egy része Tóth Mihály volt főbíró szavára hallgatva a meghódolásra
nem akart tudomást venni. A szegediek titokban fegyverkeztek és minden elkövettek
annak érdekében, hogy elhárítsák a török megszállást. Ahmed pasa azonban érte-
sült a város ellenállásáról és Zákány István főbíró s néhány esküdt polgárt Budára
rendelte és kivégeztette őket. Majd 1543 februárjában lovasságával megjelent Sze-
geden. Tóth Mihály vezetésével a polgárság fegyvert ragadott, de a török az ellen-
állókat leverte és kardélre hányta, a várost pedig kirabolta és felgyújtotta. Így jutott
Szeged török kézre.⁵¹ A török seregek téli szállásaikon új támadásokra készülődtek,
várva a kikelet jöttét, hogy megrohanhassák a sebtében megerősített vagy csak alig
védett várakat és városokat.

A német birodalmi sereg szégyenteljes kudarca ismét meghiúsította a váradi és
gyalui egyezség végrehajtását, az ország területi egyesítését. Az egyezmények végre-
hajtása döntően attól függött, hogy milyen eredménnyel jár a birodalmi sereg erő-
feszítése. A sereg visszavonulása és Perényi Péter elfogatása egészen eltávolította a
barátot Ferdinándtól, mivel újból felrémlt előtte a Porta közvetlen beavatkozásának
veszélye.⁵² Ez a kudarc világosan megmutatta, hogy mit várhat Erdély elszakadás
esetén Ferdinándtól. Mi sem természetesebb, hogy Fráter György és a rendek a gyalui
egyezmény elhalasztásán munkálkodtak.⁵³ A várható következmények miatt a status
quo fenntartása elsődrendű politikai szükségletként jelentkezett. A barát és a főurak
többsége az adott helyzetben nem tartotta tanácsosnak a keleti részeket Ferdinánd
kezére adni. Egyre szaporodtak annak az elgondolásnak a hívei, hogy Erdély váljék
el a királyi Magyarországtól, s a török felsőbbség alatt külön fejedelemséggé ala-
kuljon.

Fráter György a német birodalom 1542. évi hadivállalatának kudarca után leg-
sürgősebb feladatként Kelet-Magyarország kiépítését és megszervezését tekintette,
hogy ily módon elkerülje a török hódítás veszedelmét.⁵⁴ Az 1542. december 20-án

⁴⁸ Uo. 501. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 6.

⁴⁹ Uo. 511—513. l. Zákán István szegedi bíró Fráter Györgyhez. Szeged, 1542. okt. 16.;
SZENTKLÁRAY: i. m. Bp. 1885. 158. l.; REIZNER JÁNOS: Szeged története. I. Szeged, 1899. 107. l.

⁵⁰ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 526. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt.
29.

⁵¹ Névtelen török történetíró a XVI. század végéről. Századok, 1870. 305. l. Id. REIZNER:
i. m. I. 109. l.

⁵² KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 527. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt.
29.; Uo. 525. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1542. okt. 29.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse,
1854. 234. l.

⁵³ E. O. E. I. 97. l.

⁵⁴ StA Ungarn, 1542. Fasc. 49. Opinio Pauli Bornemissa de fratre Georgio.; LUKINICH IMRE:
A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája.
Bp. 1940. 36. l.

megnyílt tordai országgyűlés — a három nemzet uniójának megújítása után — a gyalui egyezség végleges mellőzésére határozta el magát. Az erdélyi rendek kimondták, hogy János Zsigmondot elismerik választott királyuknak, s a töröknek megfizetik az évi 10 000 arany adót.⁵⁵ Ezzel a három nemzet kinyilvánította, hogy ha Ferdinánd védelméről gondoskodni nem tud, akkor a török védelme alatt kívánják állami életük és békés fejlődésük érdekeit biztosítani.⁵⁶

SZULEJMÁN SZULTÁN HADJÁRATA 1543-BAN

A botrányos sikertelenségbe fulladt 1542. évi birodalmi vállalkozás figyelmeztetés volt a török számára. A császári sereg kísérlete Buda visszafoglalására egyenesen kihívta Szulejmán újabb támadását.⁵⁷ A veszély láttára már 1543-ban megjelent az országban, ahol a legfontosabb erősségek sem voltak támadás esetére felkészülve.⁵⁸ A szultán újabb hadjáratának célja Pest ostromának megbosszulásán kívül az volt, hogy Buda és a Duna-Tisza közének biztosítására több Dráva-melléki és dunántúli várat és várost elfoglaljon.⁵⁹ A török hadvezetés biztosítani akarta Budát és a Budához vezető útvonalat. A szultán mindazon területek jogos örökösének tekintette magát, melyek valamikor elismerték Szapolyai János joghatóságát.

Ebben a helyzetben Ferdinánd külföldi segítségre nem számíthatott.⁶⁰ V. Károly császár, aki a franciákkal újabb háborúba bonyolódott, egyenesen kijelentette a magyar rendeknek, hogy támogatására ez alkalommal ne is számítsanak.⁶¹ Szulejmán szultán nemcsak Ferdinándra neheztelt, hanem császári bátyjára is. Ezért a török hajórajt elküldte Provence partjaira a francia király megsegítésére. Az egyesült francia és török flotta elfoglalta Nizzát. I. Ferenc francia király egy raguzai hírforrás szerint 300 000 aranyat küldött a szultánnak, a velencei signoria pedig 16 000 arany dukátot folyósított neki, hogy a török sereget fizetni tudja.⁶²

Mivel a horvát-szlavón végek estek először a vonuló török seregek útjába, a boszniai és a szerbiai török pasák és bégek ezeket a területeket támadták legtöbbször. A törökök kisebb-nagyobb egységei minduntalan betörték Horvátországba és Szlavóniába; rabolták és fosztogatták a határ menti vidékeket. A gyenge fegyveres erők, amelyekre Ferdinánd e határrész védelmét bízta, nem tudták megakadályozni a török betöréseket.⁶³ Még mielőtt Szulejmán szultán megérkezett Magyarországra, Ulama boszniai pasa megkezdte a harcot Szlavóniában. Murád pozsegai és Kászim

⁵⁵ E. O. E. I. 34. I.

⁵⁶ StA Ungarn, 1542. Fasc. 49. *Opinio Pauli Bornemissza de fratre Georgio.*

⁵⁷ THURY: i. m. II. 282—284. I. Szinán csasz: Az 1543. évi hadjárat története. Szinán csasz mint hivatalos történetíró vett részt az 1543. évi hadjáratban. Az ő munkája a leg részletesebb, legpontosabb és leghitelesebb forrása az 1543. évi háborúnak. Vö. SZEKÚ GYULA: A hódoltságkorszakbeli török történetírók. Történeti Szemle, 1961.; VERANCSICS: i. m. I. 226—244. I. *Successus rerum Hungaricarum anni 1543.*

⁵⁸ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 535. I. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. dec. 23.; StA. Ungarn, 1543. Fasc. 52. A helytartó Ferdinándhoz, 1543. jún. 19.; VERANCSICS: i. m. I. 244—245. I.

⁵⁹ StA Ungarn, 1543. Fasc. 50. Thorozko Antal Ferdinándhoz. 1543. január.

⁶⁰ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 535. I. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1542. dec. 23.; Uo. 548—551. I. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Nürnberg, 1543. ápr. 4.; Uo. 309. I. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7.; VERANCSICS: i. m. I. 227—228. I.

⁶¹ StA Ungarn, 1543. Fasc. 51. V. Károly császár a magyar rendekhez. 1543. ápr. 10.; Uo. Ungarn, 1543. Fasc. 52. A helytartó Ferdinándhoz. 1543. jún. 19.

⁶² ISTVÁNYF: i. m. Debrecen, 1867. 294. I.; BUCHOLTZ i. m. Bd. V. 196. I.; HORVÁTH MIHÁLY: Fráter György. Bp. 1882. 192., 208. I.

⁶³ MARGALITS EDE: Horváth történelmi repertorium. II. Bp. 1902. 311—312. I.; TAKÁTS SÁNDOR: A kalauzok és a kémek a török világban. Századok, 1913. 401. I.

mohácsi szandzsákbég segítségével elfoglalta Batthyány Orbán várát, Athinát, továbbá Bánffy István várát, Sophronicát és Keglevich erősségét, Belostinát. Majd a merész rabló főurat, Móré Lászlót úzték ki Rahóc várából.⁶⁴ Az a veszély fenyegett, hogy az ellenség rövid időn belül elfoglalja Zágrábot, Varasdot és az összes erődített helyeket Szlavóniában, s azután Stájerország, Karinthia és Krajna kerül sorra.⁶⁵

Murád pozsegai szandzsákbég 1543 május közepén ostrom alá vette Perényi Péter várát, Valpót, melyet Árky Mihály védett.⁶⁶ A siklósi és pécsi magyar helyőrség visszaverte Valpó alól a pozsegai bég támadását. Ahmed pasa ruméliai beglerbég azonban parancsot kapott a szultántól, hogy támadja meg a várat. Az előre küldött Ahmed serege újból körülzárta és heves ágyúzás alá vette Valpót. Több kisebb roham után a fő támadás június 22-én következett be. Árky Mihály a rohamot ugyan sikeresen visszaverte, de a megijedt védősereg és a polgárság június 23-án a várat feladta, a parancsnokot elfogta és kiszolgáltatta Ahmed pasának.⁶⁷

1543 tavaszán újból megindultak Szulejmán szultán győzelmes seregei Magyarországra.⁶⁸ Az ország védtelenül tárva-nyitva állt az óriási török had előtt, amely június 12-én kelt át a Száván.⁶⁹ A szultán parancsot adott Fráter Györgynek, hogy az erdélyiek csatlakozzanak seregéhez, az adót küldjék meg és gondoskodjanak élelmiszerekről, továbbá, hogy a moldvai és havasalföldi vajdák hadait akadálytalanul bocsássák át.⁷⁰ Az erdélyi rendek a kolozsvári gyűlésen úgy döntöttek, hogy engedelmeskednek a szultán parancsának, de ugyanakkor Ferdinándtól is segítséget kértek. Fráter György május elején értesítette a királyt, hogy a szultán ezúttal nem Bécs ellen vezet hadjáratot, hanem Pécsét, Esztergomot, Székesfehérvárt akarja elfoglalni. De a török nem érthet célt, ha a városok felkészülnek és a védőseregek a végsőkig kitartanak. A török ugyanis az ostrommal „a nyár nagy részét eltölti” és nem tudja folytatni hódító útját.⁷¹ A barát arra kérte Ferdinándot, hogy tegyen meg mindent az ország megmentésére és az említett helységek megerősítésére.⁷²

Szulejmán Eszéken át Valpóra ment, ahol a hadsereg felett szemlét tartott. A török sereg Valpó alól a másik Perényi-vár, a Pécsből délre emelkedő Siklós ellen

⁶⁴ Rahóc várából Móré László a Mátra hegység aljában fekvő Nána várába menekült, amelyet Bali budai pasa elfoglalt és Mórét fiaival együtt Konstantinápolyba a Héttoronyba küldte. Vö. HAMMER: i. m. Bd. III. 251. l.; ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 294—295. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 237. l.; A nánai vár: GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak. Bp. 1968. 208—216. l.

⁶⁵ StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Informatio Joannis Pastor de Zag. pro parte Regni Sclavoniae.

⁶⁶ Szinán csász. szerint (Thury i. m. II. 292. l.) Sánta Mihály a várparancsnok.

⁶⁷ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 297—298. l.; HAMMER: i. m. Bd. III. 251—252. l.; BUCHOLTZ: i. m. Bd. V. 196. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 237—238. l. Istvánffy Miklós azt állítja, hogy Murád és Kászin bégek Árky Mihályt és más tiszteket leölettek. Ellenben Verancsics szerint a szultán Árkynak megkegyelmezett, de a várőrséget a feldühödött törökök felkoncolták. Vö. THURY: i. m. II. 301. l., I. sz. jegyzet.

⁶⁸ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 558. l. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május.; Szulejmán szultán seregének létszáma: VERANCSCS: i. m. I. 230—231. l.

⁶⁹ VERANCSCS: i. m. T. T. 1878. 551—553. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. május 8.; E. O. E. I. 111. l.; SZERÉMI: i. m. 283. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 190. l.

⁷⁰ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 553. l.

⁷¹ StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Fratris Georgii Legationes de Rebus Ungariae.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 558. l. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május.; Uo. 555. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. május 25.; Uo. 30—9—310. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7.

vonult.⁷³ A „tenger nagyszerűségével vetélkedő” török hadsereg Ahmed pasa rumé-
liai beglerbég vezetésével június 26-án érkezett a vár alá. A csekély számú őrség és a
siklósi, valamint a környékbeli lakosság Vas Mihály várkapitány vezetésével a török
közeledtére felgyújtotta a falut, nehogy az épségben maradt házak az ellenségnek
védelmül szolgáljanak.⁷⁴ A szultán felűzent a védőknek, hogy kegyelemre adják meg
magukat. Az üzenetre küldöttség indult a török táborba, amely arra kérte a szultánt,
hogy ne bántsa Perényi várát, aki Ferdinánd fogságában sínylődik. A szultán azon-
ban nem mondott le a vár bevételéről.⁷⁵ Vas Mihály várnagy és a maroknyi várvédők
több napon át hősiiesen védekeztek. De a külső várfalon az állandó ágyúzás követ-
keztében csakhamar olyan rések keletkeztek, hogy a védők tovább már nem tarthat-
ták magukat, hanem kénytelenek voltak a belső várba visszavonulni.

A törökök a belső vár ellen még az eddiginél is elkeseredettebb ostromot indít-
tottak. Az ágyúkat a városba húzták, s onnan lőtték éjjel-nappal a felső várat.
Csakhamar elfogyott a várbán a lőszer és az élelmiszerkészletek is lepadtak. A vár-
nagy látva a reménytelen küzdelmet, 11 napi megszállás után szabad elvonulás fejé-
ben július 7-én feladta a várat. A védők és a környékbeli lakosok másnap kivonultak
a várból, de nem jutottak messzire, mivel a lesben álló török martalócok valamennyi-
ket felkoncolták.⁷⁶

Míg Szulejmán szultán Siklós várával volt elfoglalva, Murád eszéki és Kászim
mohácsi szandzsákbég elfoglalta Pécsét. Ebben az időben a környék legerősebb vára
a püspök birtokában levő Pécs volt. A város alparancsnokai, Magyar Bálint, Bánffy
István és Allia Mátyás, megijedtek a szultán közeledésétől és Váraljay Szaniszló
püspökkel s káptalanjával egyetemben védtelenül hagyták a várost. Egy részük
Szigetvárra, más részük Babócsára vonult. A püspök — milyen gyorsan csak tudott
— Székesfehérvárra távozott.⁷⁷ Miután erről Kászim bég értesült, a tárva-nyitva
hagyott Pécsét, az ország egyik legnagyobb városát, július 20-án kardcsapás nélkül
elfoglalta.⁷⁸

Bár Ferdinánd nem segítette, Fráter György igyekezett a török vést a tiszai
részeiről és Erdélyről elhárítani.⁷⁹ Egyszersmind sürgette a királyt, hogy kössön
békét a szultánnal, s legalább a megmaradt országrészről hárítsa el a veszedelmet.⁸⁰
Ferdinánd azonban arra utasította, hogy csatlakozzék hozzá, vagy legalább támadja

⁷³ GERŐ: i. m. 75—89. l.; GERŐ LÁSZLÓ: A siklósi vár. Bp. 1958.

⁷⁴ VERANCICS: i. i. I. 232. l. „...confusio rusticorum, qui eo metu confluerant...”

⁷⁵ SZERÉMI: i. m. 274. l. A szultán válasza: „...ezt a várat semmiképpen sem akarom mögöttem
hagyni török nélkül”.

⁷⁶ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 298. l.; HAMMER: i. m. III. 252—254. l.; BUCHOLTZ: i. m.
V. 196. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238. l.; R. HORVÁTH JENŐ: Magyar hadi krónika. II.
Bp. 1895. 38—39. l.

⁷⁷ SZERÉMI: i. m. 281. l.; VERANCICS: i. m. I. 233. l.

⁷⁸ VERANCICS: i. m. I. 233—235. l.; ISTVÁNFY MIKLÓS: A magyarok történetéből. Monu-
menta Hungarica VI. Magyar Helikon. Bp. 1962. 180—182. l. Istvánffy Allia Mátyást és Magyar
Bálintot okozza a pécsi veszedelemért. KOMÁROMY ANDRÁS szerint (Magyar Bálint kapitány életé-
ből 1543—1572. H. K. 1912. 239—240. l.) méltatlanul vádolja őket, mivel a felelősség Szaniszló
püspököt terheli.; THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Uo. 239. l. Dselál-
záde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; BUCHOLTZ: i. m. V. 196—197. l.;
ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 298—299. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238. l.; IFJ. SZAKÁLY:
i. m. 26. l.; Pécs elfoglalása után a török sereg balszárnyán haladó Ahmed pasának megadta magát
Szász és Móré vára. A török sereg Szekszárdnál egyesült, majd Anyavár felé vonult tovább. Ekkor
került Koppány is török kézre.

⁷⁹ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 307. l. Fráter György Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1543. jún. 3.

⁸⁰ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 317—319. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1543.
júl. 25.

meg a törököt.⁸¹ A barát nem teljesítette a király kívánságát, mivel látta, hogy ez a lépés végzetes csapást zúdíthatna Erdélyre. Így aztán sikerült a moldvai vajdát és Ahmed pasát Erdélytől távol tartani és a szultánt kiengesztelni.⁸²

Szulejmán Siklós alól Buda felé vette útját. Ezután még a Dunántúl néhány kisebb vára (Döbrököz, Ozora, Simontornya, Tamási stb.) esett el. A török uralom megszilárdulása a Kelet-Dunántúlon maga után vonta a szandzsák-hálózat kiépítését.⁸³ A szultán július 23-án tartotta ünnepélyes bevonulását Budára. A török haditanács Esztergom bevételét határozta el, ahova Ahmed ruméliai és Mehemed budai beglerbég 40 nagyobb és 300 kisebb ágyúval indult.⁸⁴

Esztergom a dunai vonal mentén már fekvésénél fogva is jól védhető erősség volt. A várral szemben a Szent Tamás-hegyi erőd, a várhegy tövében a vízivárosi torony, maga a jól megerősített város, s az alatt folyó Duna kemény próbára tették az ostromló török erejét.⁸⁵ A várban mintegy 1500—1600 főnyi spanyol, olasz és német zsoldos őrség szolgált.⁸⁶ Éhségtől nem kellett tartani, lőpor, ágyú és golyó bőségesen állt rendelkezésre. Mielőtt Szulejmán a fősereggel megérkezett, a szabadon hagyott Dunán az őrség 600 főnyi segítséget kapott a komáromi várból, szárazon pedig Horváth Bertalan, az esztergomi érsek hadnagya, 200 ökröt s más élelmiszert szállított a várba.⁸⁷

A parancsnokok, a spanyol Liscano Márton és Salamanca Ferenc, az olasz Monach Ferenc, továbbá a német Vierthaler és Regensburger Mihály, elbizakodottan tekintettek az ostrom elé.⁸⁸ De mikor megpillantották a vár környékét elborító tengernyi török áradatot, és a Duna felől a török hajóhad a Garam torkolatánál horgonyt vetve a várat elzárta, egyszerre lelohadt bátorságuk, s a várost alig védelmezve a polgároktól rablott kincsekkel a várba húzódtak vissza. Innen kitortek a tábort verő török előhadra s közülük igen sokat megöltek. Július 26-án maga a szultán is megérkezett a derékhaddal. A 15—20 000 főnyi tatár sereg rendszeresen pusztította a környéket, hogy kiéheztesse a várőrséget. A szultán három követet küldött a várba, akik spanyolul, olaszul és németül felszólították az őrséget, hogy adja meg magát. Liscano és a többiek azonban ekkor még visszautasították a megadást.⁸⁹

A törökök a várral szemben fekvő Szent Tamás-hegyen állították fel egyik üteget, a másikat pedig — egy átszökött kalabriadai tüzér tanácsára — a Duna szigetén és erős tűz alá vették a vár leggyengébb pontját, a nagy kerek víztornyot, melyet a szárazföldről hiába ostromoltak. Ebből vezették csövön át az esővizet a várba.⁹⁰ Ugyanakkor a táborból rövid csövű, de öblös ágyúkkal a vár erődítményeit rom-

⁸¹ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 308—312. l. Ferdinánd Fráter Györgyöz. Prága, 1543. jún. 7.

⁸² ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 243. l. A derecskei gyűlésre: StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Instructio ad Thurcam. 1543. aug. 3.; FRAKNÓI: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 129—130. l.

⁸³ IFJ. SZAKÁLY: i. m. 26. l.; MAKSAY FERENC: István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129—130. l.

⁸⁴ MARTONFALVAY IMRE deák emlékirata. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók. XXXI. Bp. 1881. 146. l.

⁸⁵ KOMÁROMY: i. m. H. K. 1889. 217. l.

⁸⁶ ISTVÁNNFY: i. m. Bp. 1962. 183. l.; DEMKÓ KÁLMÁN: Magyarország hadi ereje a XVI. században. H. K. 1916. 11. l.; Az esztergomi vár erősítésére: StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Várday Pál esztergomi érsek Ferdinándhoz (pontosabb keltezés nélkül).

⁸⁷ KOMÁROMY: i. m. H. K. 1889. 219. l.

⁸⁸ A parancsnokok azzal dicsekedtek, hogy vadászebeket, solymot és sast küldenek az ellenségnek, hogy az ostrom ideje alatt ne unatkozzanak.

⁸⁹ ISTVÁNNFY: i. m. Bp. 1962. 184. l.

⁹⁰ Uo. 186. l.

bolták és nagy szívóssággal aknákat ástak. Az ágyúzás következtében a nagytemp-
lom keleti bolthajtása összeomlott és a vár belső udvarát annyira nyílttá tette, hogy
a törökök könnyen beláthattak. A janicsárok puskáikkal oly pontosan lőttek, hogy
a mieink a becsapódó golyók ellen — elhagyva a fal külső koronáját — hozzáfogtak
a belső sánc és erődítmény emeléséhez. Amint ezt a törökök észrevették, három he-
lyen is megpróbálták a vára betörni, de a védők kiszorították őket. Sőt Nardo Elek
és Regensburg Mihály vezetésével váratlanul kirohantak és az ellenség közül sokat
levágtak.⁹¹

A törökök augusztus 5-én általános rohamot intéztek a falak ellen. A mieink
szurkot és más gyúlékony anyagot dobáltak a felnyomulókra és nagy pusztítást
okoztak köztük. A harc körülbelül hét-nyolc óra hosszát tartott. A törökök friss
csapatokkal megerősödve a támadást többször megújították, de a várvédők nagy
veszteségeket okozva bátran visszaverték őket. A véres rohamban a várban tartózk-
odó asszonyok és gyermekek is a falakon harcoltak; hatalmas sziklákat görgettek a
felnyomuló ellenségre.⁹² A mieink felbátorodva a víztorny vezetéknél kitértek,
s a törökök egy részét visszaűzték a hajókra, másokat pedig a falak tövében mészár-
oltak le. Majd a török hajók ellen is támadást intéztek, s közülük tizenkettőt el-
süllyesztettek, a hajósok közül több mint ötszázat leöltek.⁹³

Bár a mieink sikeresen visszaverték a török rohamát, de a győzelem kivívása
súlyos áldozatokba került. A védők száma annyira leapadt, hogy csak egyharmad
részük maradt életben. Felmentő csapatok érkezésére pedig nem számíthattak.⁹⁴
S amikor a török megközelítette a víztornyot és a várfalakat aláaknázza, az ostrom-
lottak még inkább elcsüggedtek. Már augusztus 8-án alkudozásba bocsátkoztak a vár
feladása iránt. A következő nap maga Salamanca ment át a török táborba, s a várat
szabad elvonulás fejében feladta. Esztergom 18 napi ostrom után 1543. augusztus
10-én került a török kezére.⁹⁵ Ettől kezdve kerek 140 éven át — az 1595—1605 kö-
zötti évtized kivételével — a török birodalom északnyugati erőssége volt Esztergom
Magyarországon. Bécsben, ahol a török újabb ostromától tartottak, Esztergom el-
estének hírére óriási nyugtalanság és zavar kapott lábra.⁹⁶ De a vár eleste Magyar-
országon is kimondhatatlan félelmet és rettegést keltett.⁹⁷

A szultán Ibrahim beglerbéget az anatóliai hadtesttel, a hajóhaddal és az ágyúk-

⁹¹ Uo. 185. l.

⁹² KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 328—329. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. aug. 12.;
ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 187. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 197. l.; SINKOVICS ISTVÁN: Végvári harcok.
Magyar Történelmi Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954. 56. l.

⁹³ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. 1543. aug. 12.; ISTVÁNFY: i.
m. Bp. 1962. 187. l.

⁹⁴ SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig
(1541—1593). Bp. 1911. 60. l.

⁹⁵ ÓVÁRY: i. m. II. 87—88. l. Várday Pál esztergomi érsek III. Pál pápához. Pozsony, 1543.
aug. 20.; ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 182—190. l.; THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház
története.; Uo. Dsclalzade Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; Uo. 339—346.
l. Szinán csász.: Az 1543. évi hadjárat története.; HAMMER: i. m. III. 254—258. l.; BUCHOLTZ:
i. m. V. 197—198. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 238—239. l.; RÓTH A.: A török hódoltság ter-
jedése Magyarországon. Bonyhádi ref. gimn. ért. 1898/99.; NÉMETHY LAJOS: Miként jutott 1543-ban
Esztergom árulással a török kezébe? Esztergom, 1898.; A törökök az étlen-szomjan tartott, s rab-
lott kincseitől megfosztott katonákat bittal kényszerítették a hullák eltakarítására és egyéb lealázó
munkák végzésére. A győzők gúnykacajának és megvetésének kiszolgáltattott embereket végül is a
szultán Pozsonyba szállíttatta. Vö. Komáromy i. m. H. K. 1889. 224. l.

⁹⁶ BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

⁹⁷ StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Thowko, Fráter György servitora Ferdinándhoz. Igló, 1543.
szept. 21.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György királyi tanácsos Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug.
2.; Uo. 1543. Fasc. 52. Pereghi Albert prépost Ferdinándhoz. 1543. aug. 31.

kal visszaküldte Budára, hogy onnan Székesfehérvár alá vonuljon.⁹⁸ Ugyanakkor Uláma pasát és Mehemed kánt Tata alá irányította. Tata parancsnoka, Tasso Hannibál, 300 olasz és 300 német zsoldosával meg sem próbálkozott a vár védelmével, hanem augusztus 17-én a szultán előhadának gyáván feladta. Szulejmán Tata várát felgyújtva üresen hagyta és seregét Székesfehérvár ostromára indította.⁹⁹

A régi koronázó várost a Sóstó, távolabb a Sárrét mocsarai övezték. Székesfehérvár nem kis mértékben a víznek, a mocsárnak köszönhette védelmi erejét.¹⁰⁰ A várost három széles sánc vette körül, ezen belül terültek el a kertek és a külvárosok, beljebb pedig a kőfallal, széles mellvéddel és mély árokkal megerősített belváros.¹⁰¹ Ferdinánd király megkésett védelmi intézkedéseivel.¹⁰² A várost Diskau Ottó parancsnoksága alatt két német gyalogos zászlóalj, 200 német és 500 magyar lovas védte, kiknek létszámát a király az utolsó napokban még négy német zászlóaljjal egészítette ki.¹⁰³ Az Erdődy Péter, Istvánffy István és Kápolnay Ferenc vezérlete alatt álló 500 magyar huszár, mikor Szulejmán még Esztergomot ostromolta, kiűtött Fehérvárból a környéket pusztító tatárookra. Az ellenség üldözéséből visszatérő huszárok már nem tudtak Fehérvárba bejutni.¹⁰⁴ A kapitánynak kinevezett Varkocs György, Ferdinánd testőrlovasságának parancsnoka is oly későn érkezett oda, hogy 50 nehéz lovasával már alig tudta magát a portyázó tatárokon keresztülvágni.¹⁰⁵ A várost a 4000 katonán kívül mintegy 6000 fegyverbe állított polgár védte.¹⁰⁶ A védők között találjuk a szomszédos falvak parasztjait is.¹⁰⁷ Bár az elavult vár nem felelt meg a korabeli védelem követelményeinek, de mocsaraktól körülvelt kedvező fekvése és védőinek nagy száma következtében nem volt kilátástalan a veszedelem elhárítása.¹⁰⁸

Varkocs György kapitány a külvárosokat fel akarta gyújtani, és csak a várat akarta védelmezni. De a polgárok ennek ellenszegültek, s nem engedték, hogy a külvárost — a város nagyobb részét — földig lerombolják. Ha az ellenség keményen támad — úgy gondolták — még mindig kínálkozik lehetőség, hogy a belvárosba visszavonuljanak. Ezért a kapitány igyekezett a külső védelmi vonalat védhető állapotba helyezni és a kapukat őrséggel megszállni. Elrendelte, hogy a Szent Ferenc és a Boldogasszony temploma között éjjeli s nappali munkával erődítményt emeljenek.¹⁰⁹

A török előhad augusztus 20-án ért a város alá. Az ellenség első csapataira a lovasok és az olasz gyalogosok szerencsés kitörést hajtottak végre. Majd amikor másnap a szultán hatalmas seregével körülvette a várost, felkészültek a védelemre.

⁹⁸ THURY: i. m. II. 33. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.

⁹⁹ ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 190—191. l.; VERANCICS: i. m. I. 247. l.; Ua. II. 86. l.; THURY i. m. II. 246. és 347—348. l.

¹⁰⁰ VERANCICS: i. m. I. 245. l.; ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.; THURY i. m. II. 247. l.; SZERÉMI: i. m. 276. l.; PESTY FRIGYES: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok, 1867.; LAKATOS DÉNES: A székesfehérvári Sóstó és Sárrét múltjából. H. K. 1916. 408. s. köv. 1.

¹⁰¹ ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.

¹⁰² VERANCICS: i. m. I. 244—245. l.; Uo. II. 86—87. l. Ferdinánd testvérehez, Mária özvegy királynéhoz intézett levelében 1543. július 24-én arról számol be, hogy különösen félti Székesfehérvárt, mivel az őrség erősítésére oda küldött olaszok sokáig késtek. Addig nem akartak elindulni, amíg három havi zsoldjukat előre meg nem kapták. Brüsseli okmt. II. Pest, 1858. 92—93. l. Prága, 1543. júl. 24.

¹⁰³ BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

¹⁰⁴ ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 191. l.

¹⁰⁵ VERANCICS: i. m. I. 246. l.

¹⁰⁶ Uo. I. 244—245., 248. l.; THURY: i. m. II. 35. l. Lufti pasa: Az oszmán-ház története.; Lufti pásá szerint mintegy 6000 fegyveres, puskás és harchoz szokott magyar, német és cseh védte Székesfehérvárt.

¹⁰⁷ SINKOVICS: i. m. 56. l.

¹⁰⁸ FITZ JENŐ: Végvári harcok Fejér megyében. Székesfehérvár, 1956. 4—5. l.

¹⁰⁹ VERANCICS: i. m. I. 246. l.; ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 192. l.

Szulejmán a várostól délkeletre, a Sóstó mellett ütötte fel táborát.¹¹⁰ A város körül az anatóliai hadtest Mehemed és Ibrahim pasák parancsnoksága alatt és a janicsárok egy része a Rácváros keleti oldalán helyezkedett el. A Rácváros nyugati oldalán a ruméliei (európai Törökország) hadtest és a janicsárok másik része ütötte fel táborát Ahmed és Khoszrev pasák parancsnoksága alatt. Uláma csapatait, Mehemed kán, Emin és Devlet Giráj tatárait, továbbá az akindzsiakat a török sereg szárnyainak és hátának fedezésére rendelték.¹¹¹

A törökök serényen hozzáláttak az ostrommunkálatokhoz. Míg az ágyúkkal a várat lötték, a gyalogság a lápon át a külső védővonalat vesszőből és deszkából épített utakkal igyekezett megközelíteni. A mocsár egy részét — szemben azzal az erődítménnyel, melyet a védők a két templom között emeltek — pázsithanttal és különféle faanyagokkal töltötték be. Nemcsak a parasztok és a török szolganép, hanem az egész hadsereg dolgozott; így a mocsarat néhány nap alatt járhatóvá tették és eljuttattak egészen az erődítményig. Khoszrev pasa csapatai augusztus 29-én rohammal elfoglalták a Szent Ferenc és Boldogasszony templomok közti védőműveket. Az olaszok azonban az elfoglalt védőmű mögött újat emeltek, amelyen a roham elakadt. Az olaszok segítségére voltak a nők és fiúk; s a rendházból is néhány szerzetes.¹¹² A Fehérvárat védő német és olasz csapatok oly derekasan helytálltak, hogy Verancsics — a humanista író némi túlzásával — a rómaiak vitéz hadaihoz hasonlítja őket.¹¹³ De az őrség létszáma állandóan fogyott, a rések egyre tágasabb utat engedtek az ostromlóknak, s a polgárság harci kedve is kezdett lohadni.¹¹⁴

Szeptember 2-án a török újabb rohamot intézett a város ellen.¹¹⁵ Az ellenség a mocsarokból felszálló sűrű ködöt is felhasználta, s mielőtt a német és olasz zsoldosok felsorakoztak volna, a külső védővonalat észrevétlenül megmászták és behatoltak a külvárosokba.¹¹⁶ A váratlan roham készületlenül érte a védőket; az ellenséget nem láthatták a várból és nem láthatták őket puskákkal és ágyúkkal. Mikor a nap felkelt, mindenfelől támadásba lendült az ellenség. A meglepett és nagy túlerővel megrohant védőcsereg hanyatt-homlok rohant vissza a vár felé, a törökök szorosan utánuk. A várba keskeny töltés vezetett; a nagy zűrzavarban és sietségben sokan lesodródtak az útról, a mocsárba estek és vízbe fűltek. „E nagy csatában a férfiak oly hevesen harcoltak és viaskodtak, hogy a réseknél a holttestekből halmok emelkedtek”.¹¹⁷ A megrémült polgárság és a zsoldosok gyávább része a vár kapuját idő előtt bezárta és eltorlaszolta, s még a kintrekedt Varkocs kapitány parancsára sem nyitotta ki.¹¹⁸ A kívülmaradt védők — élükön Varkocs György kapitánnyal — hősiességük után mind egy szálig elestek. „Közülük egy sem adta meg magát mint fogoly, török kézbe — írja Szerémi György —, hanem egészen halálig harcoltak.”¹¹⁹ A kint rekedt magyar hajdúk és parasztok a mocsarakon át igyekeztek menekülni. „A sokaság, midőn végső kétségbeesésében elvesztette az életbe vetett reményét, a

¹¹⁰ KOMÁROMY: i. m. H. K. 1889. 471. l.

¹¹¹ THURY: i. m. II. 248. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.

¹¹² VERANCICS: i. m. I. 248. l.

¹¹³ VERANCICS: i. m. II. 248—249. l. Excidium Albae regalis.; ISTVÁNFY: i. m. Bp. 1962. 194. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 198. l.

¹¹⁴ VERANCICS: i. m. I. 248—249. l.

¹¹⁵ Uo. I. 250—252. l. A török roham Verancsics szerint szeptember 1-én volt.

¹¹⁶ Uo. I. 250—252. l.

¹¹⁷ THURY: i. m. II. 251. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; VERANCICS: i. m. I. 250—252. l.

¹¹⁸ VERANCICS: i. m. I. 250—251. l.; THURY: i. m. II. 357. l. Szinán csász: Az 1543. évi hadjárat története.

¹¹⁹ SZERÉMI: i. m. 279. l.; VERANCICS: i. m. I. 251. l.

mély vízzel teli árokba vetette magát, de a futásnak ez a neme is rút és szerencsétlen volt, mert legtöbbször nem tudtak úszni, s nyomban elmerültek, mások meg, míg az izzapos mocsárral küszködtek és gázlót kerestek, a barbárok dárdáitól és nyilaitól pusztultak el”.¹²⁰

Ezután a törökök a belső város ellen is ágyukat állítottak fel. Mikor éppen lőni akarták, a polgárság — bár az őrség még tovább is hajlandó lett volna folytatni a harcot — Orbán Tamás bíró által a várost felajánlotta a szultánnak.¹²¹ Nem akarta, hogy a gazdag helység pusztulásnak és dúlásnak essék áldozatul. Ahmed pasa csapatai bebocsátást nyertek a városba, amelyet szeptember 4-én szálltak meg. A szultán a védősereget szabadon engedte, ellenben Ahmed pasa — Szulejmán távozása után — a polgárok közül számosat leöletett, a megmaradtakat rabságba hurcolta.¹²²

Míg a reguláris török sereg Székesfehérvár ostromával volt elfoglalva, addig a tatárok, akiknek rendszeres ostromnál úgysem lehetett különösebb hasznukat venni, a Balaton környékén kegyetlenül pusztították a védtelen vidéket. Száhib-giráj fia, Emin szultán Pápa elfoglalására indult, honnan Ungnád János, a német hadak vezére megfutott. „Ungnat generális az főfő urakkal, kik azkora strázsaképen Pápán voltak, éjjel féltökben Pápáról nagy hertelenséggel kimenének az sitkei högyre (Kiscell mellett — Sz. I.), minket nézvén, mint veszökn”¹²³ De Martonfalvay Imre, Török Bálintné hűséges íródeákja a fellármázott lakossággal és a csekély számú őrséggel „a rossz, toldozott, támogatott palánkot” mégis megvédte. A tatárok ezután a Kemenesalját dúlták fel.¹²⁴

A Tornielli vezérlete alatt Győrnél, majd Komáromnál vesztglő táborból Zrínyi Miklós horvát bán, Báthori András főkapitány, Werbőczy Imre és mások csapataikkal a fosztogató tatárokat Somlyóvásárhely környékén körülfojták és heves csatában megfutamították. A szétzilálódott tatár had a rabszjira fűzött foglyokat otthagya részben beleveszett a mocsárba, másrészt kard által pusztult el.¹²⁵ A szétszóródott tatárok közül sokat a parasztok vertek agyon. A rabló ellenséget annyira megtépázták, hogy közülük csak kisebb csapatok tudtak visszaszállingózni a fehérvári török táborba.¹²⁶

Esztergom eleste, majd Székesfehérvár ostroma az egész országban rettegést és kétségbeesést keltett. A rendek arra kérték a királyt, hogy jöjjön Magyarországra, szálljon szembe az ellenséggel és szabadítsa fel Fehérvárt az ostrom alól.¹²⁷ Fráter György élelmiszerszállítások által igyekezett a keleti országrésről elhárítani a török pusztítást. Őszintén felfedte Ferdinánd előtt azt a szerepet, melyet a törökkel szem-

¹²⁰ ISTVÁNYFY: i. m. Bp. 1962. 195. l.

¹²¹ VERANCICS: i. m. I. 251—252. l.

¹²² Uo. I. 252. l. Excidium Albaeregalis sic habetur.; Ua. II. 297—307. l. Deditio Albae-Regalis (1543.); ISTVÁNYFY: i. m. Debrecen, 1867. 305—308. l.; THURY: i. m. II. 247—254. l. Dselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása.; THURY: i. m. II. 350—360. l. Szinán csasz: Az 1543. évi hadjárat története.; DECSY SÁMUEL: Osmanographia. III. Bécs, 1789. 347—348. l.; HAMMER i. m. III. 258—259. l.; Bucholtz i. m. V. 198—199. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 239. l.; KÁROLY JÁNOS: Fejér megye elpusztult helységei. A fejérm. és székesf. városi tört. és rég. egylet évkönyve, 1885. 5—6. l.; HÓMAN—SZEKFŰ: i. m. III. 46. l.

¹²³ MARTONFALVAY IMRE Emlékirata 146—147. l. Id. KATÓ: i. m. Győr, 1908. 37. l.

¹²⁴ VERANCICS: i. m. I. 246. l.; TÓTH ENDRE: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 20. l.

¹²⁵ MARTONFALVAY IMRE: Emlékirata 153—154. l.

¹²⁶ ISTVÁNYFY: i. m. Debrecen, 1867. 309. l.; HAMMER: i. m. III. 260. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 199. l. I.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 239—240. l.; SALAMON FERENC: i. m. Pest, 1865. 320—322. l.

¹²⁷ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, Bp. (a továbbiakban: O. L.), Nádasdy-család lt. A pozsonyi helytartóság Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1543. júl. 28.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Pereghi Albert prépost Ferdinándhoz. 1543. aug. 31.

ben kénytelen vállalni. „Bennem ne kételkedjék Felseged — írja a királyhoz szeptember 6-án —, én a legjobb indulatot táplálom Felseged s a keresztény köztársaság iránt. Míg azonban az Isten Felseged ügyeinek jobb sikert nem ad, igyekezni fogok ezentúl is, ugyanazon eszélyességgel, miként eddig tettem, távolartani az ellenséget, hogy ezen ország Isten irgalmából... megmentessék.”¹²⁸

A töröktől való félelem (metus Turcarum) annyira úrrá lett a lelkeken, hogy különféle rémhírek keltek szárnyra. Azt híresztelték, hogy a Fehérvár ostromától visszatérő szultán hidat vetet a Dunán és Pestnél átkelve a folyamon, seregét Eger alá és innen a Tiszántúlra fogja vezetni. Fráter György is attól tartott, hogy a Buda alól visszatérő Szulejmán esetleg Várad, Temesvár vagy Erdély elfoglalására készül. Az ellenségtől való félelmükben a felvidéki nemesek a városokba igyekeztek beköltözni.¹²⁹ A kassaiak, eperjesiek attól tartottak, hogy a további török támadás ellenük fog irányulni.¹³⁰ A felvidéki urak arra kérték a királyt, hogy minél előbb erősítse meg Sáros várát, mert már Debrőt (Heves megye), Perényi Péter várát is odahagyta őrsége és Patakra tért vissza. Werner György királyi tanácsos értesülése szerint ugyanerre a lépésre készül Eger őrsége is, mihelyt tudomást szerez arról, hogy a szultán serege átkelt a Dunán.¹³¹ Szulejmán azonban nem folytatta tovább a hadműveleteket, hanem hazatért Konstantinápolyba. Csak Rusztem nagyvezért hagyta jelentős haddal Budán, hogy Ferdinánd esetleges támadását elhárítsa.¹³²

A török hadsereg rövid nyári hadjáratban már elfoglalta a keletdunántúli várakat, mire a Habsburg uralkodónak rendelkezésre álló csapatok megindultak Magyarországra. A szultán távozása után Ferdinánd legalább Esztergomot szeretne volna visszavenni a töröktől. Ezért Fráter Györgyöt is felszólította, hogy vegyen részt a hadjáratban. A barát úgy vélte, hogy az ország most már több évig elkerülő Szulejmán szultán személyesen vezetett hadjáratát, pasáinak egyesített erőivel pedig majd csak megbirkóznak. Éppen ezért készséggel fogadta a király felszólítását, hogy vegyen részt Esztergom visszavételében.¹³³ Nagy buzgalommal látott hozzá a készülétekhez, míg aztán követe hírül hozta, hogy nincs többé szükség segítségére, mivel a külföldi segélyhad — a rossz időjárásra, a korán beköszöntő hidegekre hivatkozva — szeptember végén ismét szétoszlott a nélkül, hogy az ország védelmére bármit is tett volna.¹³⁴

Ferdinánd uralkodása idején a magyar rendek hangulata akkor vált általában kedvezőtlené, ha a király nem biztosított elég haderőt a török támadások alkalmából. A táborban tartzkodó urak a legnagyobb bosszúsággal fogadták a külföldi

¹²⁸ StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Derecskei gyűlés, 1543. aug. 3.; KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 323—327. l. Werner György jelentése Ferdinándhoz a derecskei gyűlésről. Tokaj, 1543. aug. 3.; Uo. 322. l. Pesty F. jelentése Ferdinándhoz, ura, Fráter György megbízásából.; VERANCICS: i. m. II. 86. l.; BETHLEN FARKAS: i. m. Tom. I. Liber III. 417. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 204. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 243. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 194. l.

¹²⁹ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 330. l. Ferdinánd Fráter Györgyhez. Prága, 1543. aug. 12.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug. 10.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Sáros, 1543. aug. 28.; Uo. 1543. Fasc. 53. Werner György Ferdinándhoz. Sáros vára, 1543. szept. 25.

¹³⁰ StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Tokaj, 1543. aug. 3.; Uo. 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Eperjes, 1543. aug. 22.

¹³¹ StA Ungarn, 1543. Fasc. 52. Werner György Ferdinándhoz. Regéc, 1543. szept. 16.

¹³² KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 332—333. l. Fráter György Serédy Gáspárhoz. Nagyvárad, 1543. szept. 30.; HAMMER: i. m. III. 260. l.

¹³³ BUCHOLTZ: i. m. V. 203. l.

¹³⁴ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 331—332. l. Fráter György Serédy Gáspárhoz. Nagyvárad, 1543. szept. 27.; VERANCICS: i. m. I. 252. l.; Ua. II. 87. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 199—201. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 195—198. l.

segélyhad távozási szándékát, mert ezzel az ország felszabadítása a török iga alól ismét halasztást szenvedett. Arra kérték a királyt, hogy személyesen álljon a sereg élére és jelenléte által gátolja meg a sereg szétesését. Az urak hivatkoztak arra is, hogy Fráter György és hívei ismét más módon fognak gondoskodni fennmaradásukról, ha látják, hogy a király Magyarországot sorsára hagyja.¹³⁵ A rendeknek arra a következtetésre kellett jutniuk, hogy politikai számításukba hiba csúszott be: az általuk támogatott Habsburg király nem hozta meg a török ellen a várt méretű segítséget.¹³⁶ Többen annyira elvesztették bizalmukat Ferdinándban, hogy inkább a török adózóivá akartak lenni, mintsem hogy általa lassanként meghódoltassanak, vagy jobbágyaik áldozataivá váljanak. A jobbágyok ugyanis a török ígéreteire nem egy helyen megtámadták földesuraikat és megkötözve átadták az ellenségnek.¹³⁷ Ferdinánd a magyar urak sürgető kérésére szeptember 19-én megjelent ugyan a táborban, de maga sem tudta maradásra bírni a cseh és morva rendeket.¹³⁸

Az 1543. évi hadjárat azért tartott a vártnál rövidebb ideig, mert az ostromlott helyek egyike sem tartott ki a végsőkig. Ferdinánd pedig — bár erre vonatkozó ígéreteiben nem volt hiány — meg sem kísérelte, hogy segítséget nyújtson a szorongatott védőknek.¹³⁹ Így a török aránylag csekély erőfeszítéssel kikerekíthette az 1541-ben szerzett területeket, melynek során birtokába jutott Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata és Esztergom.¹⁴⁰ Budavára körül most már a nyugati részen, a Duna jobbpartján átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal.¹⁴¹ Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtokát. 1543-ban behódolt Szeged, s a titeli, bácsi, szabadkai és kalocsai várakkal együtt a Duna-Tisza köz nagyobbik része is.¹⁴² A további feladat a török részéről ennek a földszávnak a kiszélesítése volt észak és kelet felé.

A TÖRÖK TERÜLET KIBŐVÍTÉSE 1544-BEN

A Budavárát az aldunai várakkal összekötő török hódoltsági földszáv kiszélesítését 1544-ben Jahja-pasazáde Mehmed budai pasa és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább.¹⁴³ A támadások célja az elmúlt évi hadjárat eredményeinek biztosítása volt. Mihelyt kitavaszkodott, Mehmed budai pasa magához rendelte Hasszán esztergomi, Ahmed székesfehérvári, Dervis szegedi, Kászim mohácsi és Murád pozsegi pasákat és ostrom alá vette Visegrádot. Addig ugyanis a dunai közlekedést nem tekintették biztonságosnak, amíg a már elfoglalt Buda, Vác és Esztergom közt

¹³⁵ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 196. l.

¹³⁶ VÖ. RUZSÁS: i. m. 70. l.

¹³⁷ BUCHOLTZ: i. m. V. 203. Urk. B. 229. Id. SZENTKLÁRAY: i. m. Bp. 1885. 161. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 196—197. l.

¹³⁸ StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responsio Praelatorum et Baronum Regni Hungariae. Pozsony, 1543. okt. 2.

¹³⁹ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 313. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 24.; Uo. 316. l. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. júl. 2.; Uo. 321. l. Pesty Ferencnek, Práter György megbízottjának jelentése a morva rendekhez.; VERANCSICS: i. m. I. 226. l.

¹⁴⁰ VERANCSICS: i. m. I. 252. l.; Ua. II. 86—87. l.; ISTVÁNFY MIKLÓS: Historiarum de rebus Ungaricis. Köln, 1622. Liber XV. 160—168. l.; Türkische und ungarische Chronica. Nürnberg, 1663. 306. l.

¹⁴¹ VERANCSICS: i. m. I. 227. l.

¹⁴² REIZNER: i. m. 106—109. l.; CZIMER KÁROLY: A szegedi veszedelem. H. K. 1891. 253. l.; VERANCSICS: i. m. I. 240. l.; VELICS ANTAL—KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I. (1543—1635). Bp. 1886. 69—71. l.

¹⁴³ KÁLDY—NAGY: i. m. Bp. 1970. 66. l.

fekvő Visegrád nem volt hatalmukban. A vár parancsnoka, Amadé Péter, a szomszéd törököket, s különösen az élelmiszerszállítókat állandóan háborgatta.¹⁴⁴

Mikor a török a visegrádi alsó várat bevette, az őrség a felső várba húzódott. Ennek ostroma hozzáférhetetlensége folytán nagy nehézséget okozott, de az ellenségnek mégis sikerült a Sóstorony felőli hegycsúcsra ágyúkat vonatni, honnét a felső várat is lőhette. Hiába kért Amadé Komáromból segítséget, Bécs magára hagyta a várat. A török az ostromlottakat meggátolta abban, hogy a Dunából vizet merítsenek. A szomszédoktól elkínzott védők szabad elvonulás fejében feladták a fellegvárat. A törökök azonban a kivonulás alkalmával az őrséget hitszegő módon felkoncolták, csak a várparancsnokot hagyták életben. Ezzel a török Komáromig, Győrírig ura lett a Duna folyásának és vidékének.¹⁴⁵

Mehmed pasa Visegrád elfoglalása után a váci püspök birtokában levő Nógrád alatt szállt meg, mire a gyáva zsoldosok a várat üresen hagyták és megszöktek.¹⁴⁶ A Dáncsi testvérek, Pál és Ambrus, úgy gondolták, hogy a török Nógrád elfoglalása után az ő várúknak, Hatvannak tart. Hatvan palánkvára fekvésénél fogva fontos katonai szerepet játszott. Portyázó őrsége biztosította a Pestről keletre haladó kereskedelmi és hadiutat, az Eger és Pest közötti területeket. A budai pasa közeledésének hírére Hatvan őrsége a várat felgyújtotta és Varkocs Tamáshoz Egerbe szökött. Egert Perényi Péter várnagya oly karban tartotta, hogy vivását meg sem kísérelték a pasák.¹⁴⁷ A palánkvár fontossága miatt a török szandzsákszékhelyé tette Hatvant, ahol tekintélyes fegyveres erőt tartott.¹⁴⁸ A rabló ellenség elfoglalása után befészkelte magát Heves megyébe és a szélrózsa minden irányában portyázásokat hajtott végre.¹⁴⁹

1544 nyarán az esztergomi török Kubán Ramadán és Nassuf vezetésével 400 főnyi janicsárral és 1500 lovassal rablásra indult. Éjnek idején rajtaütött Léván, de az álmából felvert Balassa Menyhért véresen visszaverte a támadókat. Balassa az övéivel és Thúri György ipolysági kapitánnyal utánuk eredt, de nyílt mezőben nem boldogultak a számbeli fölényben levő ellenséggel. A hátráló törököt Szalka mellett a Surány-várában időző Nyáry Ferenc verte szét mintegy 500 főnyi könnyű lovasával. Makacs harc keletkezett és hosszú ideig kétséges volt, hogy kié lesz a győzelem. A harc tüzeiben érkezett meg Zolthay Lőrinc, az esztergomi érsek kapitánya. Végre a török lovasság odahagyta a janicsárokat és megszaladt. A mieink a török lovasságból több mint 500-at levágtak, s a janicsárokból is igen kevés tért vissza Esztergomba. A törökök zsákmánya s rabjai a mieink kezébe kerültek. Ez volt a nagyhírű szalkai viadal.¹⁵⁰

Uláma boszniai pasa Horvátországban elfoglalta Velika várát és Erdődy Péter ősi birtokát, Monoszlót is. A vidék elnéptelítése által előkészítette a további terjeszkedés útját. Az ellenséges seregek Malkocs hercegovinai béggel tovább dúlták a vidéket egészen a stájer határig. Mikor Zrínyi Miklós horvát bán értesült arról, hogy

¹⁴⁴ GERŐ: i. m. Bp. 1955. 134. l.

¹⁴⁵ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 311—312. l.; BETHLEN FARKAS: i. m. Tom. I. Liber III. 418. l.; HAMMER: i. m. III. 261—263. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 209. l.

¹⁴⁶ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 312. l.; HAMMER: i. m. III. 263. l.

¹⁴⁷ SZALAY: i. m. Lipcse, 1854. 241. l.

¹⁴⁸ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 312. l.; VELICS—KAMMERER: i. m. I. 129., 174., II. 235., 386. l.; PÁSZTOR JÓZSEF: Heves megye várai. Gyöngyös, 1933. 89. l.; FEKETE LAJOS: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény. Jász Múzeum, 1968.

¹⁴⁹ SZEDERKÉNYI NÁNDOR: Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 68. l.; PÁSZTOR: i. m. Gyöngyös, 1933. 89. l.

¹⁵⁰ TINÓDI SEBESTYÉN: A szalkai mezőn való viadal (1544.); ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 314—315. l.; VERANCICS: i. m. II. 87. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.; BEÖTHY ZSOLT: Az első magyar politicalai színmű és kora. Századok, 1876. 266. l.

a török Varasd vármegye Zagorjenak nevezett részét akarja feldűlni, erélyes előkészületeket tett annak megakadályozására. Saját csapatát Bildenstein kapitány stájer zsoldosaival egyesítette és 1545 május elején elébe vonult a törököknek. Az ellenséges előhadra váratlanul bukkant Szelnicze vára közelében. A török előcsapat vezére időnyerés céljából — amíg a derékhad megérkezik — fegyverszünetet kért. A mieink elfogadták a csalárd ajánlatot: az egyenlő számban kiválasztott jeles vitézek lándzsát törve párviadalra keltek.¹⁵¹ A bajvívás során felbomlott Zrínyi serege és feszült figyelemmel kísérte a hadijátékot. Közben az erdőből előtűnt a török derékhad Uláma vezérlete alatt és rendezett sorokban a mieink felbomlott soraira rontott. A gyalogság hirtelen egerutat vett az erdők bokrai közt, a lovasok pedig, paripáikat zsákmányul hagyva az ellenségnek, szintén megfutamtak. Zrínyi és Bildenstein is csak nagy ügyel-bajjal tudott a közeli Szelnicze várába menekülni.¹⁵²

Ezek a kisebb-nagyobb csatározások — még ha eredményesek voltak is — nem tudták a török hódoltság folytonos terjedését megakadályozni. Buda olyan várhálozat középpontjává lett, melynek külső várövét a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Így tehát Budavár elvesztése után néhány évvel a hadszíntér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába és a Veszprém-Győr-Komárom-i vidékre tolódott át.¹⁵³ E hódítások következtében még jobban összeszűkült a Ferdinándtól kormányzott királyi Magyarország területe.

A Porta ezt a török hadak felvonulása szempontjából stratégiailag fontos területsavót a Kelet-Dunántúlon és a Duna-Tisza közén tervszerűen bővítette. Buda eleste után sürgős feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének.¹⁵⁴ A magyar rendek az 1543-i hadjárat után a pozsonyi tanácskozáson azt javasolták a királynak, hogy Esztergom és Jászberény közelében építtessen erődöket, erősítse meg a sági kolostort és helyeztesse jó karba Komárom, Visegrád, Győr, Tata, Pápa, Veszprém, Sziget stb. várakat. De megerősítésre szorult a szlavóniai védelem is. A tanácskozáson arra is felhívták Ferdinánd figyelmét, hogy az egri várat vegye saját kezébe, s tegye az egyik magyar főkapitány székhelyévé, aki Nógrád, Buják és Surány várakról is gondoskodni tartozik. Mindezeknek a váraknak őrséggel való ellátására 3—4000 lovasra és 8—9000 gyalogosra volna szükség.¹⁵⁵

A hódoltsági területnek Visegrád, Nógrád és Hatvan vidékével történt kibővítése olyan helyzetet teremtett, mellyel a tiszántúli részeknek és számot kellett vetniük. A Temes-vidéki, valamint a Körös-menti vármegyék kedvezőtlen helyzetbe kerültek, mióta a Duna-Tisza köze török hódoltsággá lett. Kelet felől Erdély, nyugatról a török hódoltság szorította őket, úgy hogy alig maradtak közvetlen területi össze-

¹⁵¹ A személyes viadalokra lásd: TAKÁTS SÁNDOR: A török-magyar bajviadalok. Bp. 1913. 12. l.

¹⁵² ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 313—314. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.; SALAMON: i. m. Pest, 1865. 322—325. l.; MARGALITS: i. m. II. Bp. 1902. 314. l.

¹⁵³ SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Második kiadás. Bp. 1886. 95—96. l. A török 1546-ban már 15 szandzsákot rendezett be Magyarországon: Buda, Esztergom, Fehérvár, Siklós, Pécs, Simontornya, Szekszárd, Veszprém, Mohács, Szeged, Hatvan, Nógrád, Pozsega, Szerém és Szendrő székhelyekkel. Vö. DEMKÓ: i. m. H. K. 1916. 328—329. l. A királyi Magyarország területén az adózó 53 442 portának több mint 10%-a (5499) már 1549/50-ben a törököknek is adózott, a királynak pedig csak a rendes adótétel felét fizette. Vö. ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 257. l.

¹⁵⁴ StA Ungarn, 1543. Fasc. 53. Articuli Conventus Novi Zoliensis de anno 1543.; Uo. 1544. Fasc. 54. Ferdinánd a magyar rendekhez. 1544. jan. 25.

¹⁵⁵ FRAKNÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 132—133. l.; Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: M. O. E.) Bp. 1875. 525—529. l.; SINKOVICS ISTVÁN: A török elleni védelem fő kérdései. H. K. 1966. 4. sz. 775—776. l.

függésben a Ferdinánd birtokában levő országrészekkel. Így a török ellen a király támogatására alig számíthattak. Ezeknek a vármegyéknek a rendei meggyőződhet-tek arról, hogy a török rabságot ki nem kerülük, ha területük védelméről önmaguk nem gondoskodnak.

A tiszántúli megyék nemessége 1541—1544 között Fráter György kezdeményezésére több részgyűlésen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy érdekeinek megvédését az Erdélyhez, vagy a királyi Magyarországhoz való csatlakozással érheti-e el.¹⁵⁶ Az 1544. július 6-án Sajószentpéteren tartott gyűlés tanácskozásának tárgyát a török veszély elhárítása képezte. A Tiszán inneni rendek felkérték a királyt, hogy a szükséges védelmi intézkedéseket tegye meg. Így többek között azt kívánták, hogy az egri püspökség valamennyi jövedelmét használják fel Egernek, a „Felvidék kulcsá”-nak megerősítésére.¹⁵⁷ A rendek kendőzetlenül kimondták, hogy Ferdinándnak csak Ausztria, Stájerország, Morvaország és az örökös tartományok határainak erősítésére van gondja, de elhanyagolja a magyarországi végeket.¹⁵⁸

Ugyanakkor felismerték, hogy a török hódítást a Tiszántúlon az adott viszonyok között csak úgy kerülhetik ki, ha Erdélyhez csatlakoznak. Az 1544 augusztus elején tartott tordai országgyűlés törvényalkotásaiban mint az erdélyiekkel egyenrangú tényezők valóban a tiszántúli megyék küldöttei is részt vettek, s ettől fogva azonos érdekeik és egymásra utaltságuk alapján összeforrtak Erdély politikai életével.¹⁵⁹ Fráter György nem várta be, míg Ferdinánd a Sajószentpéterre összegyűjtött rendek kérelmére a Tisza-melléki országrész védelmére főkapitányt és haderőt küld. Az általa képviselt védelmi politika adófizetéssel kísérelte meg a tiszántúli és erdélyi részek török kézre jutását megakadályozni. A barát 1544 második felében Debrecenben gyűlést tartott, hol indítványára több tiszántúli vármegye megszavazta a török adót.¹⁶⁰

AZ 1547. ÉVI BÉKE

Ferdinánd király Szulejmán szultán 1543-i hadjárata óta ismételten megcsillag-tatta a német birodalom legmesszebbmenő támogatását a török hódító törekvések megakadályozására.¹⁶¹ 1544 elején nemcsak a cseh-morva rendek ajánlották meg a kért haderőt és pénzsegélyt, hanem maga V. Károly császár is határozottan megígérte a magyarországi rendekhez intézett levelében, hogy a következő év tavaszán saját és a német birodalom haderejét személyesen vezeti Magyarország felszabadítására.¹⁶² Ferdinánd ismét elérkezettnek vélte az időpontot, hogy fegyveres támadással visszafoglalja Budát és ezzel uralma alatt egyesítse az országot.

A császár 1544. szeptember 18-án Crespyben békét kötött I. Ferenc francia királlyal. A franciák visszaadták Piemontot és lemondtak Milánóról s a burgund tartományokra vonatkozó igényeiről. A crespai békekötés végett vetett a császár és a

¹⁵⁶ FRAKNÓI VILMOS: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1875. 120—136. l.

¹⁵⁷ Uo. II. 148—149. l.; M. O. E. II. 602—605. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 242. l.

¹⁵⁸ KÁROLYI: i. m. T. T. 1878. 544. l. Fráter György Ferdinándhoz. Nagyvárad, 1543. febr. 14.; StA Ungarn, 1543. Fasc. 50. Werner György kamarai tanácsos Ferdinándhoz. 1543. jan. 29.

¹⁵⁹ StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Werner György Ferdinándhoz. 1544. jan. 15.; E. O. E. I. 122. l.; SZILÁGYI: i. m. Századok, 1876. 39. l.; LUKNICH: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. Bp. 1918. 49—50. l.

¹⁶⁰ SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 248. l.; FRAKNÓI: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 149—150. l.

¹⁶¹ M. O. E. II. 477. s köv. l.; PRAY GYÖRGY: Epistulae procerum regni Hungariae 1490—1711. II. Pozsony, 1806. 127. l. V. Károly császár a magyar országtanácsához. 1543. ápr. 10.

¹⁶² StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Propositiones Sacrae Regiae Maiestatis in Conventu Pisoniensi faciendae.; M. O. E. II. 551. l.; BUCHOLTZ: i. m. V. 211. l.

francia király között a háborúnak, sőt I. Ferenc azt is megígérte, hogy kész a császárt 12 000 főnyi válogatott haddal segíteni, ha a török ellen hadjáratot indít. A béke szabad kezet adott V. Károlynak a protestánsok elleni fellépéshez is. Jelentős birodalmi haderő szabadult fel, amellyel már sikeres hadjáratot lehetett volna indítani. Ennek folytán V. Károly császár megfelelő segílyt tudott volna küldeni Ferdinándnak.¹⁶³ Minden jel arra mutatott, hogy ekkor a császár komolyan gondolt egy török elleni hadjáratra. 1545 elején Wormsba birodalmi gyűlést hirdetett azzal a szándékkal, hogy a birodalom vallási ügyeinek elintézését még egy időre elhalassza és rábírja a rendeket a hadjárat támogatására.

A Habsburgok által folyton ígért nagy hadjárat azonban csak hitegetés maradt. Mióta a németek azt tapasztalták, hogy a török Buda birtokában sem veszélyesebb rájuk nézve, mint annak előtte, nagyobb hadjáratot a német birodalom 1542 után nem indított a török ellen. V. Károly sem a francia királlyal létrejött békét nem tartotta oly szilárdnak, sem a németországi viszonyokat oly megnyugtatóknak, hogy egy nagy hadjárat megindítására kötelezettséget vállaljon.¹⁶⁴ Ennek megfelelően a magyar országgyűlésre küldött követének, Weltwichek olyan utasítást adott, hogy óvakodjék határozott ígéretet tenni a hadjáratra vonatkozóan. Mire a magyar országgyűlés 1545 február elején Nagyszombatban megnyílt, a körülmények a török elleni hadjáratra nézve éppen nem kedvező helyzetet teremtettek a német birodalomban. III. Pál pápa — V. Károly ösztönzésére — 1545. március 15-re zsinatot hívott össze Tridentbe. A zsinat összehívását a protestáns fejedelmek egyenesen hadüzenetnek tekintették. Újra kitört a „vallásháború”, s V. Károly császár és Ferdinánd minden erejüket oda összpontosították.

A császárnak sikerült a protestáns fejedelmek egy részét pártjára állítani, így többek között Szász Mórict is, aki viszályba keveredett a szász fejedelmi család másik ágával.¹⁶⁵ A török elleni hadjáratra többé senki sem gondolt; a német fejedelmek a birodalom vallási küzdelmeire irányították figyelmüket. A németországi „vallásháború” miatt V. Károly és Ferdinánd politikájában a török háború ügye egyre inkább háttérbe szorult.¹⁶⁶ A császár azt tanácsolta Ferdinándnak, hogy igyekezzen a törökkel békét kötni. Ferdinánd 1545 első napjaiban Aduerno Jeromos egri prépostot és Malvezzit küldte a Portára azzal a titkos megbízással, hogy a szultánt adófizetés ígérete által is békeajánlatának elfogadására bírják.¹⁶⁷ Addig, míg Aduerno követségét befejezi, Fels Lénárd mint Ferdinánd magyarországi főkapitánya, s a budai pasa fegyverszünetre léptek egymással.¹⁶⁸ Talán a meghódított ország átszervezésére, majd a perzsa háborúkra való készülődés miatt a szultán is hajlandónak mutatkozott a békére.¹⁶⁹ Így a sokáig húzódo békealkudozásból először másfél évi fegyverszünet, 1547 végén pedig öt éves béke született.¹⁷⁰ V. Károly császár schmal-

¹⁶³ HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 207. l.; LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Bp. 1918. 50. l.

¹⁶⁴ StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Propositiones Sacrae Regiae Maiestatis in Conventu Posoniensi faciendae.; Uo. Ungarn, 1544. Fasc. 54. V. Károly császár a magyar rendekhez.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 247. l. HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 210—212. l.

¹⁶⁵ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 317—319. l.; SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 250—251. l.; KÁROLYI ÁRPÁD: Magyar huszárak a schmalkaldeni háborúban. Századok, 1877. 642—643. l.; HAJNAL ISTVÁN: Az újkor története. Bp. é. n. 189—190. l.

¹⁶⁶ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 481—483. l. V. Károly császár Fráter Györgyhez. 1547. június.

¹⁶⁷ ÓVÁRY: i. m. II. 88. l. Morosini Domokos velencei követ jelentése. Prága, 1545. febr. 22.

¹⁶⁸ SZALAY: i. m. IV. Lipcse, 1854. 247. l.

¹⁶⁹ KÁLDY—NAGY: i. m. Bp. 1970. 66. l.

¹⁷⁰ TÖRÖK PÁL: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—1547. Bp. 1930. 94. s. köv. l.; GAGYI JENŐ: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. H. K. 1911. 277—319. l.

kaldeni ellenfelei a Porta támogatását is megnyerték, mire a török ismét mozgolódni kezdett Magyarországon. A budai pasa 1546 nyarán — a fegyverszünet ellenére — állandóan csipdette a királyi Magyarország területét.¹⁷¹ A szultán azonban nem akarta a fegyverszünetet felmondani.¹⁷²

Az 1547-i békeszerződés öt évre (1547. júniustól 1552. júniusig) kimondja a békeállapotot Ferdinánd és V. Károly, valamint Szulejmán országai között. A magyar király elismeri a török magyarországi hódításait és csonka országáért évi 30 000 arany adót köteles „ajándék” címén a töröknek fizetni.¹⁷³ Az 1547. évi béke jogi alapokra fektette az államterület három részre szakadását és törvényesen is szentesítette azokat a változásokat, amelyek Budavár eleste óta végbementek. János Zsigmondnak juttatta Erdélyt, Kassát, a Tiszántúl legtöbb vármegyéjét s a Temesközt. A töröknek maradt a budai vilajet, Ferdinándnak jutottak a fennmaradó vármegyék, Szlavónia és Horvátország egy tengermelléki darabja. A küzdő felek beletörődtek abba a ténybe, hogy fegyverrel nem tudják egymást kiszorítani az országból. Ferdinánd ország-világ előtt leplezte magát, hogy nincs ereje a török kiűzésére Magyarországról. Megosztottak tehát az országon és szerződésben elismerték egymást azoknak a területeknek jogszerű tulajdonosainak, melyek tényleg a birtokukban voltak.¹⁷⁴ Ebben nemcsak annak beismerése szerepelt, hogy a királyi Magyarország katonai ereje semmiféle hadi vállalatra nem alkalmas, hanem az a szomorú valóság is, hogy a Habsburg-világbirodalomnak nincs módjában Ferdinánd megsegítése.¹⁷⁵

A három részre szakított ország közepén — a fővárossal együtt — a török rendezkedett be, a két megmaradt országrész pedig adófizetőjévé vált a szultánnak. Őt éven keresztül (1547—1551) viszonylag csendesebb korszak köszöntött a megmaradt országrészre, legalábbis nagy hadjáratokra, hódításokra nem került sor. Így hát Buda elvesztése, valamint a töröknek dunántúli terjeszkedése miatt támadt rémület egy időre elcsitult. Bécsben diplomáciai sikernek könyvelték el a béke megkötését és a védekezés egyik formáját látták benne; a török a békeidő alatt nem foglalja el az országot! Megáll Magyarországon és nem fenyegeti a többi Habsburg-tartományt. A háború mindig kockázattal jár, mert az ellenség roppant haderőt tud kiállítani. Ezért — úgy gondolták a bécsi körök — mindent inkább, mint a háborút a török ellen! A magyarországi népek azonban a béke idején is érezték a török nyomását, s azt, hogy az ország jelentős területe török fenntartás alatt senyved.¹⁷⁶ Bécs számára Magyarország csak előtér volt és a török pusztítását a kívülálló szemével szemlélhette; Magyarország népeinek azonban mindez a húsába vágott.¹⁷⁷ Hazánk életérdeke a török mielőbbi megállítása és a török uralom alatti területek felszabadítása

¹⁷¹ TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 129—130. l. Déli bég 300 török lovassal Győrig portyázott. Amikor a rabokkal és zsákmánnyal hazafelé tartott, a győri lovasok utánuk száguldottak, s 1546. augusztus 10-én a meglepett török lovasok nagyrészt levágták vagy elfogták.

¹⁷² ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 246—248. l.

¹⁷³ HAMMER: i. m. III. 201. s. köv. l. A szerződés latin szövege: Brüsseli okm. II. 142—148. l.

¹⁷⁴ ACSÁDY: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 251—252. l.

¹⁷⁵ LUKINICH: A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é. n. 36—37. l.

¹⁷⁶ SALAMON: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 469. l.; MARGALITS: i. m. II. Bp. 1902. 317—318. l.; SINKOVICS: i. m. H. K. 1966. 4. sz. 787. l.; StA Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo.

¹⁷⁷ A magyar urak elégedetlenségére lásd: HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871. 205—211. l.; M. O. E. III. 131—132. l.

volt. A magyar urak Ferdinánd pártján is ellenségei voltak a békekötésnek, a status quo alapján a törökkel kötendő egyezségnek.

A Habsburg birodalmi események, melyek folytán bizonyossá vált, hogy Magyarország hosszú évekig nem reménykedhetik felszabadulásában, Fráter György politikájában is jelentős fordulatot eredményeztek.¹⁷⁸ Az adott viszonyok közt sokak előtt eredményesebbnek tűnt a barát által képviselt védelmi politika, mely adófizetéssel próbálta meg a tiszántúli és erdélyi részek török kézre jutását megakadályozni, mint Ferdinánd politikája, amely — Magyarország tényleges érdekeivel nem számolva — a német császárság zűrzavaros és bizonytalan viszonyaihoz alkalmazkodott.¹⁷⁹ Fráter György azt tekintette feladatának, hogy Ferdinánd joghatóságát a tiszántúli részekben megszüntesse, vagy legalább a lehetőségig korlátozza és e terület megyéit az erdélyi törvényhozás hatáskörébe vonja. Az 1545. június 7-re Debrecenben összehívott részgyűlésen formálisan nem szakítottak ugyan Ferdinánddal, de a szultánnak fizetendő adó ügyében megújították előbbi határozatukat.¹⁸⁰

V. Károly császár az Elba-parti Mühlberg mellett 1547. április 24-én legyőzte János Frigyes szász választót és megtörte az egység nélkül harcoló schmalkaldeni szövetség erejét.¹⁸¹ A mühlbergi csata után Magyarország rendei megint alkalmasnak találták az időpontot a perzsa háborúba bonyolódott török kiverésére.¹⁸² A magyar országtanács 1547. augusztus 4-én kelt előterjesztésében kifejtette: az eddigi hosszabb fegyverszünetek mindig nagy kárára voltak az országnak, mert a török a béke ürügyén lassanként annál könnyebben ejtette hatalmába az országot. Ha most a császár egész erejével rátámadna a török birodalomra, ki lehetne verni őket, de ha öt évi békés időt nyer az ellenség a berendezkedésre, akkor soha meg nem szabadulhatunk tőle. Az országtanács arra kérte tehát a Habsburgokat, hogy ne erősítsék meg a minden háborúnál károsabb békét, hanem egyesült erővel támadják meg a perzsa háborúval különben is lekötött törököt.¹⁸³

Ugyanez volt a nagyszombati gyűlésen az ország rendjeinek a kívánsága is, akik követéséget küldtek Augsburgba a birodalmi gyűlést tartó V. Károly császárhoz és Ferdinánd királyhoz.¹⁸⁴ „Ezen sújtott ország minden reménye egyedül benned van” — mondotta Pethő János a császárnak.¹⁸⁵ Fráter György a maga részéről szintén támogatja a magyar rendek kívánságát. A császárhoz intézett levelében kijelentette, hogy a békéből Magyarország végromlása fog bekövetkezni.¹⁸⁶ Jellemzőnek tekintjük, amit a császár és Ferdinánd a magyar és az erdélyi követeknek válaszoltak:

¹⁷⁸ HORVÁTH MIHÁLY: Fráter György. Bp. 1882. 218. l.

¹⁷⁹ LUKINICH: Erdély területi változásai. Bp. 1918. 51—52. l.

¹⁸⁰ M. O. E. II. 599—600. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 220., 223—227. l.; LUKINICH: i. m. Bp. 1918. 52—53. l.

¹⁸¹ KÁROLYI; i. m. T. T. 1879. 469—472. l. A lundi érsek, illetőleg konstanci püspök Fráter Györgyhöz. Rheinau, 1547. május 17.; FISCHER, H. A. L.: Európa története. I. Bp. é. n. 494—496. l.

¹⁸² KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 475. l. Bentivoglio kanonok Fráter Györgyhöz. 1547. május. 23.

¹⁸³ StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Locumtenens et Consiliarius Sacrae Rom. et Regiae Maiestatis Posonii congregati. Pozsony, 1547. aug. 4.; BUCHOLTZ: i. m. VII. 235—236. l.; FRANKÓ: A magyar országgyűlések története. III. Bp. 1875. 28—29. l.; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. Bp. 1882. 241. l.; GAGYI: i. m. H. K. 1911. 279. l.

¹⁸⁴ StA Ungarn, 1544. Fasc. 54. Praelati, Barones et Regnicolae fideles et subditi Sacrae Regiae Maiestatis, nunc Posonii congregati. Pozsony, 1547. nov. 6.; Uo. Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissimam Caesarem Maiestatem Statuum ac Ordinum Regni Hungariae supplicatio. 1548. febr. 27.; VERANCICS: i. m. VI. Pest, 1860. 295. l. Verancics Antal Lazsota Szaniszlóhoz. Krakkó, 1548. febr. 14.

¹⁸⁵ ISTVÁNFY: i. m. Debrecen, 1867. 320. l.

¹⁸⁶ StA Ungarn, 1548. Fasc. 55. Legatio a Regina Isabella vidua et Fratre Georgio Episcopo Waradiensi.

a békét a törökkel már megerősítették, s egy keresztény fejedelem lelkiismeretére sem férhet össze adott szavának megszegése!¹⁸⁷

Budá eleste után a magyar rendek már 1547-ben rádöbrentek arra, hogy a német római birodalom gyenge, tehetetlen; a német segítség elégtelen a török kiverésére és a három részre szakadt Magyarország egyesítésére.¹⁸⁸ Ferdinánd király szigorúan ragaszkodott a béke megtartásához, bár ebből Magyarországnak csak kára származott. A rabló kalandozások, portyák ez alatt sem szüneteltek, s a török — visszatorlástól nem tartva — tüzzel-vassal pusztította a határszéleket, elűzte, rabságba hurcolta vagy kardélre hányta a védtelen lakosságot.¹⁸⁹

Mind Bécsben, mind pedig Konstantinápolyban a békét igen komolyan vették. A Habsburg király a magyar végváriaknak is tiltotta, hogy megszegjék a fegyverszünetet.¹⁹⁰ Attól tartott ugyanis, hogy a török a végváriakat állítja majd bűnbakoknak és felmondja a békeállapotot. A magyar a törököt hibáztatta és viszont. „Soha penig egyfelől is efféle panaszslások meg nem szűnnek, még az végekből efféle kóborló, ragadozó magyarokat ki nem tisztítjátok, mert hogyha minden dolgokat előszámálunk, nemcsak levelet, de ugyan könnyünket írhatnánk”.¹⁹¹ De bármennyire is a békét kereste Bécs a törökkel, a végbeliek nem egyszer túltették magukat az udvar tilalmain, és igyekeztek megsemmisíteni az ellenség pusztító támadásainak tűzfészkeit. A végbeliek nem tűrhették sokáig, hogy családi tűzhelyük és javaik védtelenül maradjanak; a legszigorúbb tilalom ellenére is kitörtek a várból és keményen „ráokleltek” a törökre.¹⁹²

Hiába kérés, fenyegetés, büntetés, a bécsi udvar a végbelieket a törökharctól nem tudta visszatartani. „Bizonytal én ezzel a veszprémi törökkel és hitván békkel soha frigyet nem tarthatok — írja Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz —, mert hiszem az hatalmas Ürstenet, ennek én árthatok... Ha öneki királ öfelsége háza alá szabad szágódni, legyen énnekem is az ő házok alá szabad szágódanom.”¹⁹³ A végbeliek ott ártottak a töröknek, ahol tudtak; a várakból mind gyakrabban kikicsaptak, s portyázásaikkal, rajtaütéseikkel állandóan nyugtalanították, csipdes-ték az ellenséget.¹⁹⁴

¹⁸⁷ KÁROLYI: i. m. T. T. 1879. 488—489. l. V. Károly császár Fráter Györgyhez. Augsburg, 1548. márc. 13.; E. O. E. I. 208. l. és Okmányok és végzések XIII. sz.

¹⁸⁸ RUZSÁS LAJOS szerint a Buda eleste és Szigetvár bukása (1566) közt eltelt negyedszázad alatt döbrentek rá e felismerésre. Vö. A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 70. l.

¹⁸⁹ HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR, Bp. (a továbbiakban: H. L.), Törökkori iratok, 1548. Nr. 52. Ferdinánd Rustan pasához.; Uo. 1548. Nr. 53. Ferdinánd Malvezzihez. 1548. jan. 23.; Uo. 1548. szept. 8. Ferdinánd Malvezzihez.; Uo. 1548. Nr. 74. Ferdinánd Káson pasához. 1548. nov. 3.; Uo. 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Valentini Magyar. Somogy, 1548. okt. 29.; Uo. 1549. Nr. 80. Ferdinánd Tarnóczy Andrásához, a naszádosok főkapitányához. 1549. aug. 25.; StA Ungarn, 1551. Fasc. 61. Negotium Oppidi Petherwasar.

¹⁹⁰ StA Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ferdinánd a magyar rendekhez. Augsburg, 1548. jún. 12.

¹⁹¹ TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENC—SZEKFÚ GYULA: A budai pasák magyar nyelvű jevelezése. Bp. 1915. 91. l.

¹⁹² KOMÁROMY ANDRÁS: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. T. T. 1906. 103—104. l.

¹⁹³ T. T. 1907. 402. l. Id. BENDA KÁLMÁN: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Bp. 1937. 41. l.

¹⁹⁴ H. L. Törökkori iratok, 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Dobo de Ruzska. Eger, 1548. okt. 8. „...mint a bárányoknak a farkasok közt kell lakniuk és még mukkani sem szabad...”

KAMPF UM DIE EXPANSION DER TÜRKEN IN UNGARN AUFZUHALTEN

1541—1547

Als Sultan Suleiman nach der Okkupation der Feste Ofen (1541) aus dem östlichen Teil Ungarns in dem Pufferpunkt der Interessen des Deutsch-Römischen Kaisertums und der türkischen Macht einen „selbständigen“ Staat zustande brachte, gelang Georg der Mönch vor die schwierige Aufgabe, um die Lebensbedingungen des neuen Staates, Siebenbürgens, zu erschaffen. Der Mönch, nachdem er sich in den Türken enttäuscht hatte, näherte sich den Habsburgern an. Im Gyaluer Abkommen, am 29. Dezember 1541 schloss er einen Vertrag mit Ferdinand I. zur Übergabe Siebenbürgens. Seitdem war seine Politik von doppelter Richtung; einerseits hätte er die Territorialeinheit des Landes zustande bringen können, andererseits richtete er doch seine Aufmerksamkeit auf die Sicherung und Ausbaugang der Grenzen der östlichen Gebiete, die ihm anvertraut wurden.

Nach der Okkupation der Feste Ofen gelangte die Türkengefahr in den Vordergrund der deutschen Reichspolitik. Ferdinand organisierte zur Zurückeroberung der Hauptstadt eine starke Armee, die sich im Sommer 1542 unter der Führung Joachims von Brandenburg nach Ungarn auf den Weg machte. Die öffentliche Meinung knüpfte an diese Operation grosse Hoffnungen. Die zur Kriegsführung geeignete Zeit ist jedoch mehr und mehr verlorengegangen. Wegen des Ausbleibens der Löhnung waren die Soldaten ungeduldig, ihre Reihen wurden durch Seuchen dezimiert. Ende September nahm die Armee nicht Ofen unter Angriff, sondern Pest, das sie eine Woche lang erfolglos belagerte, dann zog sie sich am 6. Oktober — infolge der Pleite des materiellen und finanziellen Versorgungssystems — als geschlagenes Heer zurück.

Das schmachliche Fiasko des deutschen Reichsheeres rief im Lande eine Unzufriedenheit hervor. Das schändliche Fiasko vereitelte die Durchführung des Grosswardeiner und Gyaluer Abkommens, die territoriale Einigung des Landes. Georg der Mönch betrachtete die Ausbaugang und Organisation Ostungarns als seine dringendste Aufgabe, um der Gefahr der türkischen Okkupation in solcher Weise ausweichen zu können.

Der Versuch der kaiserlichen Armee zur Zurückeroberung Ofens forderte gerade den neueren Angriff Suleimans heraus. Das Ziel des Feldzugs des Suleiman war, um zwecks Sicherung Ofens und des Gebietes zwischen der Donau und Theiss, mehrere Festungen und Städte an der Drau und in Transdanubien einzunehmen. Es fielen Valpo, Siklos, Fünfkirchen, Gran, Totis und Stuhlweissenburg. Ferdinand machte sogar keinen Versuch, den bedrängten Verteidigern Hilfe zu leisten. So konnte die Türken mit verhältnismässig geringer Kraftanstrengung die im Jahre 1541 erworbenen Gebiete ausrunden. Um die Feste Ofen, im westlichen Teil, am rechten Ufer der Donau rissen sie jetzt schon eine im Durchschnitt hundert Kilometer breite Zone aus dem Gebiet des Landes heraus.

Die Ausbreitung der Zone des türkischen Eroberungsgebietes, welche die Feste Ofen mit den Festungen an der unteren Donau verband, wurde im Jahre 1544 vom Ofner Pascha und von den subordinierten Sandschakbeys weitergeführt. Der türkische Keil wurde zum Brückenkopf ausgebreitet, und Ofen wurde der Mittelpunkt eines Festungsnetzes, dessen äussere Festungszone Stuhlweissenburg, Totis, Gran, Visegrad, Neograd und Hatvan, die den Türken in die Hände gerieten; bildeten. Folglich wurde der Kriegsschauplatz, einige Jahre nach dem Verlust Ofens, vom Sirmium (ung.: Szerémség) plötzlich in das Matra-Gebirge und auf das Veszprim-Raab-Komorner Gebiet überschoben. Die Pforte weiterte diese Gebietszone, die von dem Gesichtspunkte des Umzuges der türkischen Armee strategisch wichtig war, planmässig aus. Die Ausdehnung der Eroberungsgebiete erschuf eine Lage, mit der auch die Teile östlich der Theiss Rechnung tragen mussten. Sie erkannten, dass sie die türkische Okkupation nur dann vermeiden können, wenn sie Siebenbürgen anschliessen.

Wegen der Religionskämpfe in Deutschland geriet die Sache des türkischen Krieges in der Politik Kaisers Karl V. und Königs Ferdinand immer mehr in den Hintergrund. Der Sultan zeigte sich zum Frieden erbötig, weil er sich im Osten gegen die Perser einen Krieg zu entfesseln bereitete. So ist aus den sich in die Länge gezogenen Friedensunterhaltungen zuerst ein anderthalb Jahre langer Waffenstillstand und, am Ende des Jahres 1547, ein fünf Jahre langer Frieden zwischen den Ländern Ferdinands und Karls V., beziehungsweise Suleimans zustande gekommen. Der ungarische König akzeptierte die türkischen Eroberungen und für sein Rumpfland zahlte er den Türken jährlich 30 000 Dukaten Steuer als „Geschenk“.

Der Frieden von 1547 legte die Spaltung des Staatsgebietes auf legitime Gründe und sanktionierte gesetzmässig die Veränderungen, die sich seit dem Fall der Feste Ofen vollzogen hatten. Die kämpfenden Parteien ergaben sich der Tatsache, dass sie unfähig sind, einander aus dem Lande mit Waffen hinauszudringen. Die Ereignisse im Habsburgerreich, infolge derer sich erwies, dass Ungarn auf seine Befreiung viele Jahre hindurch nicht hoffen kann, hatten auch in der Politik Georgs des Mönches eine bedeutende Wendung zur Folge. Unter den gegebenen Verhältnissen erschien die von dem Mönch vertretene Verteidigungspolitik, die durch Steuerzahlung verhindern versuchte, dass Siebenbürgen und die Gebiete östlich der Theiss in die Hände der Türken geraten, vor vielen mehr erfolgreich als die Politik Ferdinands, die — mit den tatsächlichen Interessen Ungarns nicht rechnend — sich an die chaotischen und unsicheren Verhältnisse des Deutschen Kaisertums anpasste.

Fünf Jahre hindurch (1547—1551) trat eine relativ ruhigere Periode in dem übriggebliebenen Landesteil ein, es kam wenigstens nicht zu grossen Feldzügen, Eroberungen. Die Völker Ungarns fühlen jedoch zur Zeit des Friedens den Druck der Türken, und auch die Tatsache, dass ein beträchtlicher Teil des Landes unter türkischer Oberhoheit siecht. Die räuberischen Abenteuer und Streifzüge hielten nämlich auch während dieser Zeit nicht inne.

Имре Санто:

БОРЬБА ЗА ОСТАНОВКУ ТУРЕЦКОЙ ЭКСПАНСИИ В ВЕНГРИИ

Когда после взятия крепости Буда (1541 г.) султан Сулейман в точке столкновения интересов немецко-римской империи и турецкой власти основал „самостоятельное“ государство, перед монахом Фратер Дердь стояла трудная задача: создать предпосылки для существования нового государства — Трансильвании. Разочаровавшийся в турках монах приблизился к Габсбургам. В договоре, заключенном 29-го декабря 1541 г. в городе Дялу он подписал соглашение с Фердинандом о передаче Трансильвании. С этого времени его политика имела два направления: с одной стороны он хотел осуществить территориальное единство страны, но в то же время постоянно следил за обеспечением и постройкой границ восточных областей, доверенных ему.

После взятия Буда турецкая угроза оказалась на первом плане политики немецкой империи. После взятия обратно столицы Фердинанд организовал сильную армию, которая под главным командованием Иоахима Бранденбургского отправилась в Венгрию. Общественность возлагала большие надежды на этот поход. Но благоприятное для похода время пропало. Из-за промедления жалования солдаты проявляли нетерпение; их ряды косили эпидемии. В конце сентября отряд осадил не Буду, а Пешт, безуспешно штурмуя его на протяжении целой недели, а 6-го октября, вследствие материального и финансового краха оставил его — битой армией.

Позорный провал немецкой имперской армии вызвал недовольство в стране, сделал невозможным проведение в жизнь договоров, подписанных в Дялу и Вараде и территориальное объединение страны. Фратер Дердь считал своей самой срочной задачей построить и организовать Восточную Венгрию, чтобы, таким образом, избежать турецкой экспансии.

Попытка имперской армии взять обратно Буду прямо вызвала новое наступление со стороны Сулеймана. Основной целью похода султана было взятие несколько крепостей и городов по реке Драве и в задунайской области, чтобы обезопасить Буду и район между Дунаем и Тисой. Были взяты Валло, Шиклош, Печ, Эстергом, Тата, Секешфехервар. Фердинанд даже не попытался помочь их защитникам. Таким образом туркам без особенно серьезных усилий удалось увеличить территорию, захваченную в 1541 г. Около Буда, на западной части, на правом берегу Дуная они вырвали из земель страны оборонительный пояс в общем шириной 100 км.

В 1544 г. расширение оккупированных земель, связывающих крепость Буду с крепостями, находящимися по Нижнему Дунаю, продолжал будайский паша и подчиненные ему санджакбеги. Турецкий клин развился в плацдарм и Буда стала центром такой сети крепостей, внешний пояс которого образовали взятые турками Секешфехервар, Тата, Эстергом, Нюград, Вишеград и Хатван. Таким образом после того как Буда была потеряна, несколько лет спустя военные действия переместились из области Серемшег в горы Матра, а также в области Веспрем, Дьер и Комаром. Порта планомерно расширяла этот, с точки зрения турецких выступлений настолько важный пояс. В результате расширения турецкого завоевания положение оказывалось таким, что с ним не могли не считаться и затисские районы, которые осознавали, что единственная для них возможность избежать турецкого завоевания кроется в их присоединении к Трансильвании.

Из-за немецкой религиозной войны в политике императора Карла V. и короля Фердинанда вопрос о войне с турками становится все менее важным. Султан также был склонен к миру, так как он готовился к войне на Востоке, против Персии. Так, за продолжительной сделкой следовало перемирие сроком на 1,5 года, а в конце 1547 г. заключения мира на 5 лет между Карлом и Фердинандом, с одной стороны, и странами Сулеймана, с другой. Венгерский король признал все турецкие завоевания и согласился уплачивать туркам ежегодную дань в качестве „подарка“ за уменьшенную страну — 30,000 золотых форинтов.

Заклученный в 1547 г. мир дал правовое основание разрыву территории страны на три части и узаконил изменения, происшедшие вслед за взятием Буды. Обе воюющие стороны примирились с тем фактом, что оружием они не в силах вытеснить друг друга из страны. События, происшедшие в габсбургской империи — вследствие которых стало несомненным, что Венгрия не может надеяться на свое освобождение — дали совершенно другое направление политике монаху Фратер Дердь. В данных условиях многим казалась более успешной оборонительная политика — представителем которой был монах, и которая путем уплаты налогов стремилась препятствовать переход затисских и трансильванских областей в руки турок —, чем политика Фердинанда, не считавшаяся с настоящими интересами Венгрии и подчинявшаяся хаотичным и лабильным отношениям немецкой империи.

На 5 лет наступил сравнительно спокойный период для сохранившейся части страны, по крайней мере не было больших военных действий и выступлений. Но народы Венгрии и в это мирное время испытывали гнет турок; значительная часть страны страдала от турецкого владычества, так как разбойничьи набеги все время продолжались.